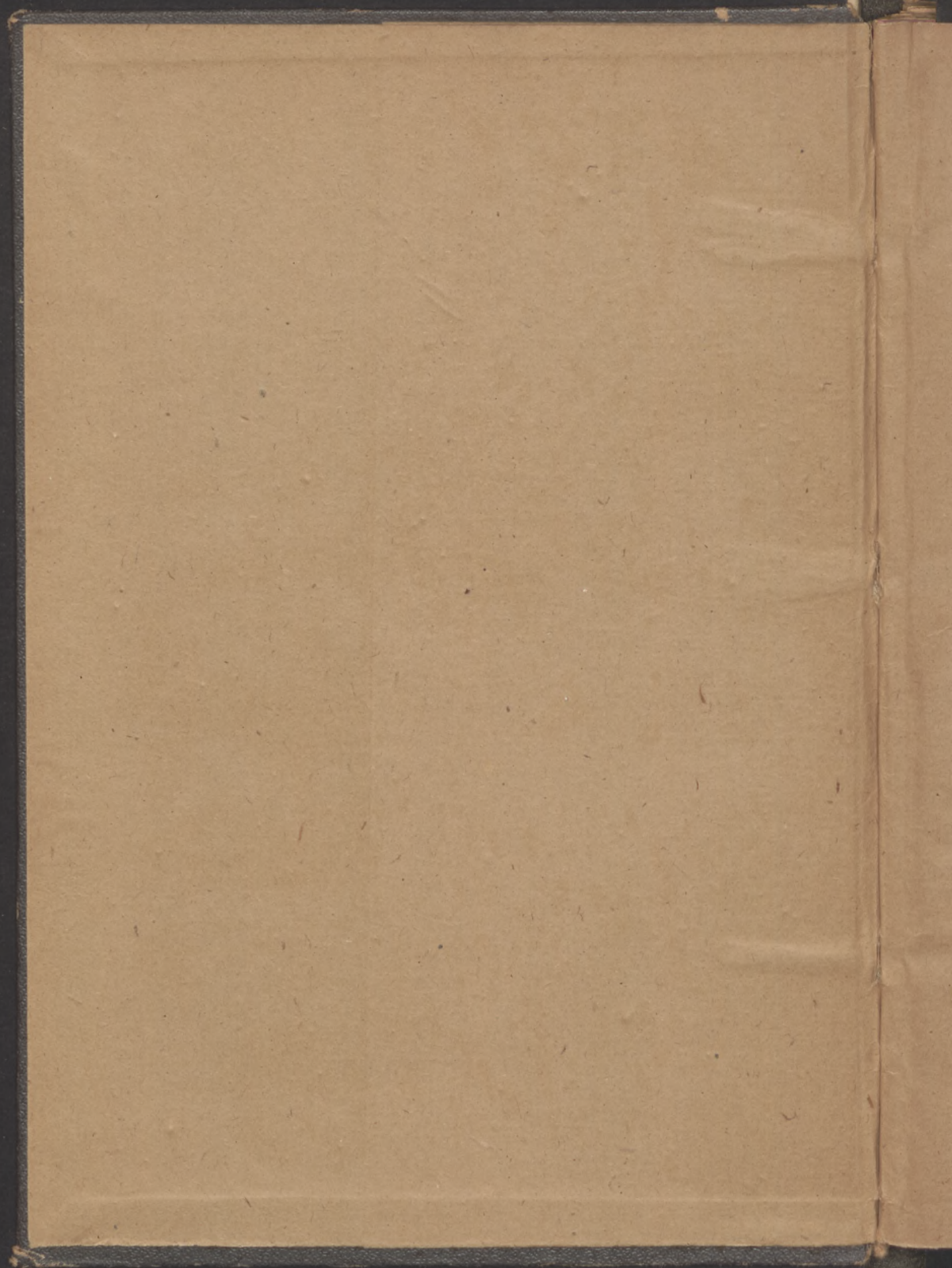

.....
31.992

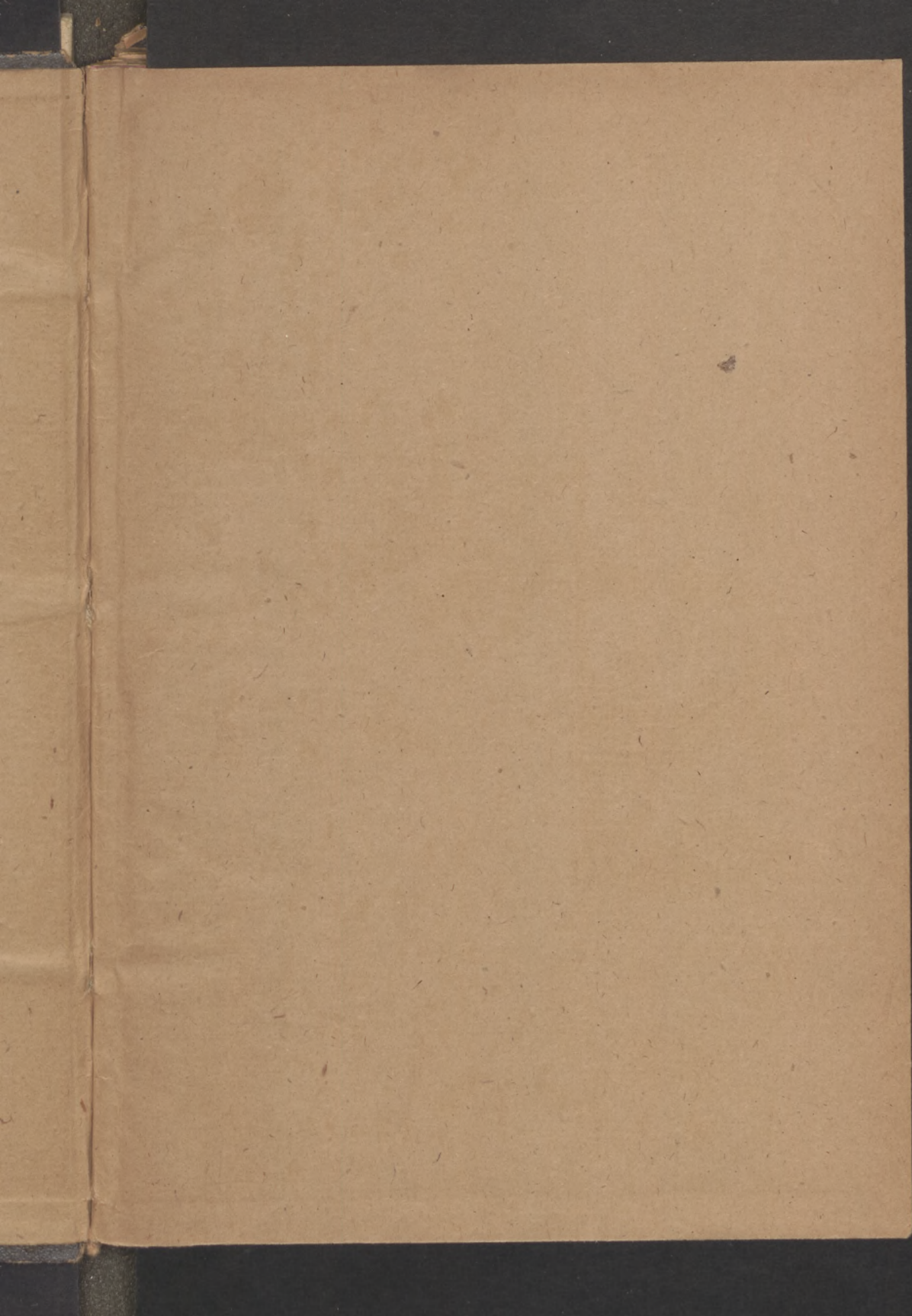
OSZK

2.

PATAI JÓZSEF

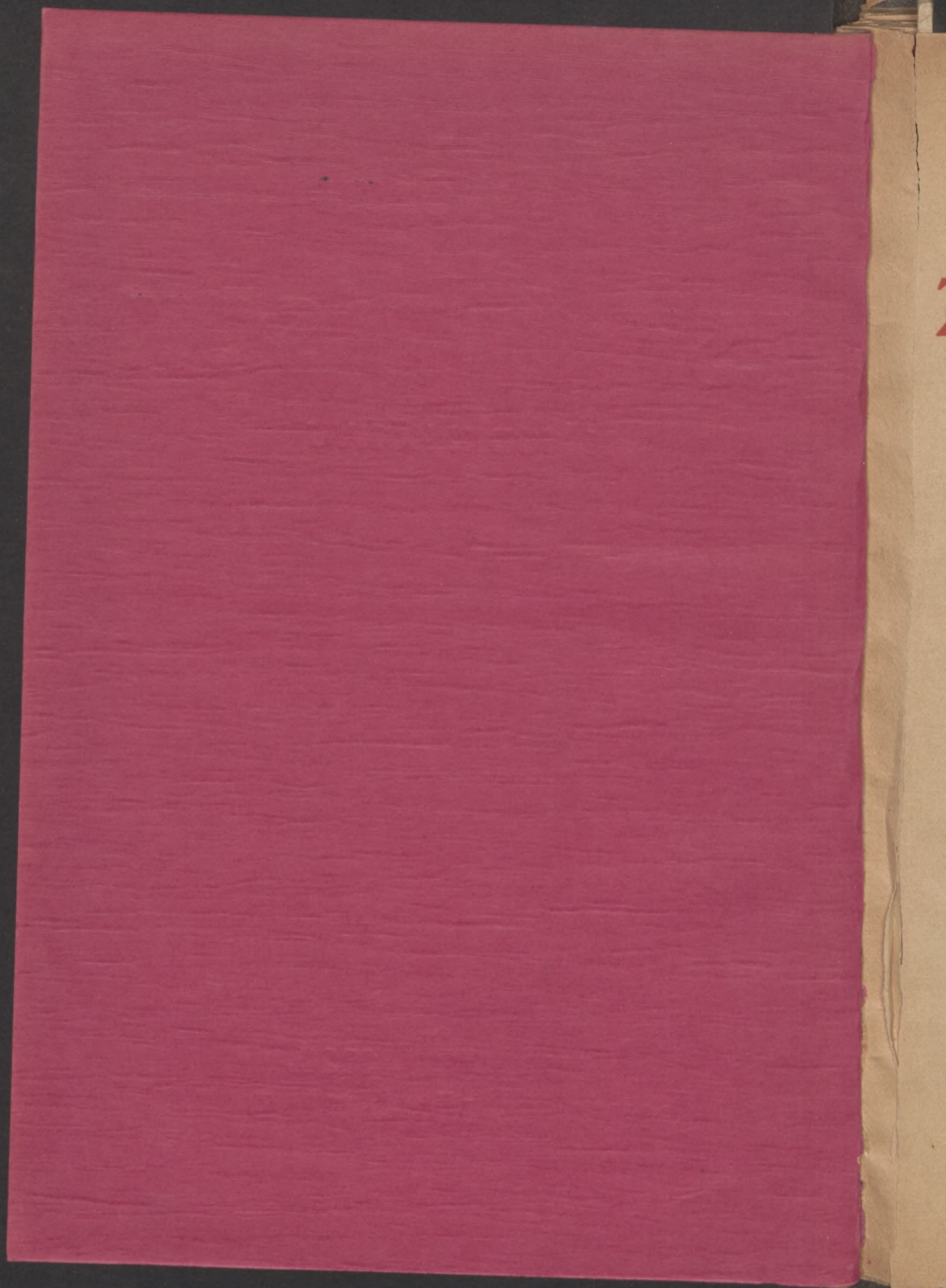
ZSIDÓ IRÁSOK

MÁSODIK KÖNYV

328.

**BUDAPEST, 1920.
A MULT ÉS JÖVŐ KIADÁSA**

PATAI JÓZSEF

ZSIDÓ IRÁSOK

MÁSODIK KÖNYV

*Római jegyzetek. — Utközben Galiciában.
— A belzi csodarabbinál. — A Bodleiana
városában. — Londoni levelek. — Londonból
Amsterdamba. — Bacher. — A huszti rabbi.
— Egy becsületes antisemita. — Szabolcsi
Miksa halálára. — Az én első mesterem.
— Keresztény talmudisták. — A zsidók útja.*

BUDAPEST, 1920.

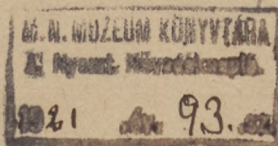
A „MULT ÉS JÖVŐ” KIADÁSA

~~Ind 320~~ ~~898~~

31.992/2

Révó Aladár nyomdája Budapest.

Két könyv között.

— Bevezetésül. —

A „Zsidó Írások“ első könyve, amely főképp a zsidóság aktuális problémáival foglalkozik, nagyrészt a háboru alatt íródott, az októberi forradalom után került sajtó alá, s mire megjelent, jött a proletárdiktatura, amely a többi vallási és nemzeti problémák eltörlésével együtt a zsidókérdésnek is teljes eltüntetését ígérte.

Hogy ez az ígéret nem fog valóra válni, azt mindjárt be kellett látniok még azoknak is, akik a forradalmak első kábitó lendületében a régen várt „messiási idők“ eljöveteléről képzelődtek és „a próféták álmának teljesüléséről“ ábrándoztak, amikor „az ember drágább lesz, mint a kincs, mint az arany, mint a gyémánt“, amikor „senki sem lesz többé kizsákmányolt és elnyomott a földön, amikor örök békében élnek majd a világ minden nemzetei és az emberiség egy-egy lélek lesz a legmagasabb emberi ideál szolgálatában.“ A kommunizmus első hetei meggyőzték a leghiszékenyebb lelkeket is, hogy nem ez az út, amely a vajdó emberiséget a boldogsághoz vezetheti. Az ember olcsóbb lett, mint a pénz, és a hamu, az örök béke helyett örök harc jött, egyenlőség helyett új osztályuralom, szabadság helyett új béklyók, testvériség helyett új polgárháború, és a kizsákmányolt és elnyomott sem tűnt el, mert — ő lett az új kizsákmányoló és elnyomó. Akik „a legmagasabb emberi ideál“-ról álmodoztak, kétségbeesve kezdték vallani, hogy az emberiségben nem lehet segíteni. „Az ember szenvedésre született.“

És hogy a zsidókérdés nem szűnt meg, azt ma igazán fölösleges hangsúlyozni. De meg kell állapítani, hogy nem az „ellenforradalom“ hozta újra felszínre, hanem ott lebegett a vizek felett már a kommunizmus kaotikus korszakában is, amikor cédulák röpködtek a levegőben arról, hogy „a zsidó kihuzza magát a vörös hadseregből,“ amikor az 500-as forradalmi kormányzótanács ülésén „politikai megbízottak“-ról beszéltek, „akiknek halántékán még ott a pajesz nyoma,“ — szóval egészen úgy akárcsak Istóczy parlamentjében. Az antiszemitizmus ép olyan elevenen hatott és dolgozott a kommunizmus, mint a kapitalizmus korában. Bizonyosságul ama igazság mellett, hogy a zsidókérdésnek semmi köze sem az egyik, sem a másik termelési rendhez. Mindegyikben marad elegendő termékeny talaj kellő zsidógyűlölet termelésére.

De ép úgy igazság az is, hogy a mai zsidógyűlöletnek nem oka, csak ürügye az a szerep, amelyet a magyar zsidóság bizonyos rétege a bolsevizmus történetében vitt. Szinte közhely már, de tény, hogy a bolsevizmus gazdaságilag a zsidóságnak ártott a legtöbbet. Élcesen mondták és komolyan is gondolhatták, hogy „a bolsevizmus a kis zsidók harca a nagy zsidók ellen.“ Szenvedtek alatta a kis zsidók és a nagy zsidók egyaránt. A kereskedelem, a gyár, a bank, a sajtó és minden ingó, ami ugynevezett „zsidó kézen“ volt, tönkre ment, míg a kiskazda és a nagykazda ép úgy gazdálkodik tovább megingathatatlan földjén, mintha ez a szomorú történelmi epizód közbe sem jött volna soha és a paraszt ép úgy kér ma is öt koronát egy tojásért a fehérektől, mint annak idején a vörösektől, még pedig pompás valutaérzéssel, csakis két pénzben. Mégis az antisemita agitáció főérve, hogy a bolsevizmus zsidó érdek volt, sőt mind a két forradalom csak a zsidóság uralomrajutását szolgálta, aminthogy a zsidó az oka, ha kell, békének, háborúnak, olcsóságnak, drágaságnak, mindennek.

Hogy a régi lappangó antiszemitizmus, a faji és gazdasági forrásokból táplálkozó gyűlölet kitűnő gyújtóanyagot talált a bolsevizmusban, az egészen természetes és érthető, de le kell szögezni az igazságot, hogy a kimúlt kommunizmus kadáveré-

nek körülbelül ugyanaz a szerepe a mai zsidókérdésben, mint Solymossi Eszter alácsempészett hullájának a tiszaeszlári vérvádban. Mert hogy vérvád ez a mai is, azt nem kell bizonyítani.

Amint a proletárdiktatura elején a Zsidó Írások első könyvében is hangoztattam, a bolsevizmus nem zsidó tan. Azok a zsidók, akik a bolsevizmus vezetői lettek, a zsidóságtól rég eltávolodtak, sőt hadat is izentek a zsidó szellemnek és a zsidó vallásnak, amelynek intézményeit gyökeresebben ingatták meg, mint a szilárdabb talajon álló más felekezeti intézményeket. És mégis azt hirdetik, hogy „a zsidóság szelleme” okozta a nemzeti pusztulást és bűnül rójják fel a zsidóságnak azt a természetes hajlamát is, hogy mint elnyomott faj az elnyomottak szociális kérdései iránt érdeklődik. A magyar zsidóság olyan mélyen gyökerezik a magyar humusban, olyan őszintén olvadt egybe a magyarsággal nemzeti érzésében, hogy tulzó sovinizmusával szinte hirhedtté vált a külföld előtt. A magyar zsidó volt a magyarság exponense a nemzetiségek között, a magyar kultúra előharcosa a végeken. Asszimilációjában teljesen elszakadt az egyetemes zsidóság törzstől és a zsidó nép meg a zsidókérdés létezését is tagadta. És mégis azt mondják és írják, sőt megpecsételik ártatlanok vérével is, hogy a magyar zsidóság nemzetietlen, sőt nemzetellenes! Az antiszemitizmus nem a logikából, hanem az érzésből táplálkozik és érzelmek ellen nem lehet érvekkel küzdeni.

Mire a „Zsidó Írások”-nak ez a második könyve, amelyet nyugalmasabb idők olvasmányának szántam, megjelenik, a zsidókérdés Magyarországon annyira kiélesedett és elmérgesedett, hogy most, fájdalom, inkább az első könyv vált aktuálissá, mely a dolgok fejlődésének ezt a szomorú képét némileg előrevetítette . . .

De nincs most ideje a multakon kesergésnek, a Cassandra-jóslat-igazolásnak, amikor egyik kézzel védekezve, másikkal dolgozva, építeni kell a jobb jövőt és előkészíteni a magyar zsidóság igazi regenerációját. Nagy és végzetes mu-

lasztásokat kell jóvátenni és a magyar zsidóság ne essék ugyanabba a hibába, mint az egész ország, hogy javítás és munka helyett bűnbakot keres. Már hangzik a vád az egyik részről, — zsidók részéről, — a cionisták ellen. Pedig épen a cionisták voltak azok, akik elég hangosan hangoztatták mindig, hogy a zsidóság foglalkozzék a maga belső ügyeivel és ne akarjon világot kormányozni és népeket irányítani. Ez a fel fogás semmi esetre sem vezethet „bolsevista zsidó uralom”-hoz. Oroszországban a bolsevisták üldözték is a cionistákat mint természetes ellenségeiket. Másik bűnbaknak szemelték ki a galíciaiakat, ők volnának az állítólagos „nemzetietlen elemek.” Holott a galíciaiak minden egyébbel inkább foglalkoznak, mint a nacionalizmus és radikálizmus problémáival. És egészen bizonyos, hogy a magyar internacionálé előharcosai között nincs egyetlen galíciai zsidó sem és hogy a „Galilei kör” tagjai egyáltalában nem a lengyel jesivákból kerülnek ki.

Bűnbak keresése és az egyetemes zsidóság megtagadása helyett meg kell inditania a magyar zsidóságnak a belső megtisztulás folyamatát. Közelebb kell vinni a zsidóságot önmagához, fájához, vallásához, kulturájához és legalább az új generációt úgy nevelni, hogy szomjuzó lelke zsidó szépségekben találjon kielégítést és a zsidó felelősségérzés ethikai imperativusa tartózkodást és mérséklést oltson a szívébe. Csak ez az út vezethet kölcsönös megértéshez és megbecsüléshez.

Nem akartam elmulasztani az alkalmat, hogy ezt újból meg újból le nem szögezzem. Ha nem is tartozik ide, de a zsidóságra tartozik, melynek belső regenerációját akarja szolgálni minden zsidó írásom.

Budapest, 1919. szeptember.

PATAI JÓZSEF.

Római jegyzetek.

Róma, 1915. július.

Ki megy ma Olaszországba, hogy „felfedezze” és utleírásokat adjon róla? Mikor Goethe, megunva a weimari udvar etikettjét, elvágódott az országba, „wo die Zitronen blühen”, Rómát még egy egész világ választotta el Weimartól, Itália pedig tele volt aranyló narancsokkal és a legaranyosabb romantikával. Ma a gőzösóriás néhány óra alatt átröpít a Kárpátoktól az Adriáig és az Adriától az Egei-tengerig, Rómban pedig minden antik kő meg van számozva, minden régi rög katalógusba szedve, a Baedeker kitanít még arra is, hogy mit kell érezned a Forum Romanumon vagy a Colosseumban „holdfény mellett” és a Capri-sziget leányai is csak az 1 lira beléptidijért táncolják a tarantellát.

Talán egész Caprit, de legalább is az egész Capitoliumot ki lehetne rakni azokból a könyvekből, amelyeket Itáliáról és drágaságairól különböző nyelveken irtak és aki ma Olaszországba utazik, nem új „benyomásokat”, nem utleirói „felfedezéseket” keres, hanem üdülést Itália csodakék égének és csodazöld földjének atmoszférájában, elmélyedést azokban a mérhetetlen műkincsekben, amelyeket évszázados szorongalom és lelkesedés szinte élvezetrontóan skatulyázva és garnírozva tár elénk és derűt, örömet és gyönyörűséget azokban a csodálatos nagy szépségekben, amelyeket Hellas hű tanítványa, Róma, évezredek keresztül az emberiség számára alkotott.

Csak néhány apró jegyzet az, amit itt-ott mégis papírra vettem.

*

Nem az egyetem műtörténeti kollégiumán és nem is az

iskolai földrajzi órán hallottam először Rómáról mesélni, hanem a chéderben, a talmudban. Akkor úgy lebegett előttem Róma képe, mint valami óriási meseváros, ahol nagy, szép, de kegyetlen emberek laknak. Egy magas dombon hatalmas márványpalotában trónolnak a vérszomjas római császárok, a gonosz Titus, a dühöngő Nero, az irtalmatlan Hadrianus, akik Juda népét letiporták és örök igában tartják. A város széles utcáin foglyul ejtett talmudtudósok járkálnak, akik közül majd az egyiket, majd a másikat viszik a máglyára, a vesztőhelyre, Róma egyik kapuja előtt pedig egy kemény sziklán ül a messiás, kibontogatja és bekötözgeti a sebeit és sóhajtozva várja, mikor kap égi jelt, hogy megjelenhessen és megválthassa Izrael népét . . .

Istenem, mennyi szivettépően gyönyörű mesét tanultunk mi a talmudban Rómáról! Hogy tudtunk sirni, amikor olvastuk, hogy a gonosz Titus milyen kegyetlenkedésekkel végeztette ki a Jeruzsálemből Rómába hurcolt zsidó foglyokat, főpapot, fővezért, harcosokat, asszonyokat és gyermekeket. A jeruzsálemi szentélybe bevitt egy paráznánőt és a kiterített tórán fajtalankodott vele. A szent frigyládába beleszurt a lándzsájával és piros vér fakadt a szurás nyomán, amitől a kegyetlen Titus is megdöbbszent . . . És hogy ujjongtunk, amikor olvastuk, hogy a gonosz cézár milyen nagyszerűen lakott bűnéért. Mikor a jeruzsálemi templom elrabolt szent edényeivel együtt hajóra szállt, egy hullám el akarta nyelni és akkor Titus gögösen az égre nézve, így kiáltott fel: „Izrael istene, ugylátszik, csak a vizen tud harcolni. Faraót is a tengerbe fullasztotta. Álljon ki velem a szárazföldön, majd meglátjuk, ki fog ott győzni!“ És ekkor egy hang hallatszott a magasból: „Hus és vér! Te gonosz emberi féreg! Az én legkisebb teremtményem is le tud téged győzni!“ És ebben a pillanatban egy kis bogár repült a gonosz Titus orrába, onnan felhatolt az agyába és úgy zümmögött és kalapált benne, hogy a császár majd beleőrült a fájdalomba. Egyszer egy kovácsműhely előtt ment el és akkor a kalapácsolás hangjára a bogár

elhallgatott. Ettől fogva kovácsot fogadott a gonosz Titus, hogy egész nap kalapáljon neki. Római kovácsnak négy aranyat fizetett naponta, míg zsidó kovácsnak nem fizetett semmit. „Elég, hogy látod ellenséged szenvedését” — mondotta. Még azt a pár aranyat is irigyelte a császár a zsidótól. De a bogár lassanként megszokta a kalapács hangját és tovább folytatta munkáját Titus agyában. Hét év múlva meghalt és mikor felbontották az agyát, egy nagy, galambalaku madarat találtak benne, (a galamb Izrael szimboluma; mintha a Titus lelkifurdalását akarná jelképezni). „A csőre réz volt, a karma pedig vas”. A gonosz Titus meghagyta végrendeletében, hogy holttestét égessék el és hamvait szórják szét hét tengerre, hogy a zsidók istene meg ne találhassa. Mikor Onkelos, Titus nővérének fia, zsidó vallásra akart térni és varázslással felidézte az alvilágból Titus szellemét, hogy tanácsát kérje, megkérdezte tőle, hogy mi az ő tulvilági büntetése, amire Titus azt felelte, hogy mindennap összeszedik a hamvait a hét tengerről és feltámasztják, aztán újra elégetik és a hamvait hét tengerre szórják . . .

És ilyenek voltak a római Caesarok mind — a talmudban. Nero annyi kegyetlenkedést vitt véghez a zsidók között, míg maga is megborzadt a cselekedetétől és bűnbánóan zsidó hitre tért. Hadrianus annyi zsidó vért ontott ki, hogy „a vérhullámok hatalmas sziklákat mozdítottak el a helyükről, egy római lovas egészen elmerült bennük és amikor a vér a tengerbe ömlött, négy mértföldnyi széles piros sávot képezett benne.” Hadrianus még Titusnál is gonoszabb volt. Mindenféle furfangos ürügyet keresett, hogy a zsidókat kiirtsa. „Milyen büntetés jár a ti törvényetek szerint annak, aki embert lop és elad?” — kérdezte Hadrianus egy tanaitától. „Halál” — felelt emez. „Akkor hát a ti őseitek, Jákób tíz fia, akik eladták testvérüket Józsefet, halált érdemeltek. Most ti fogtok értük bűnhődni.” És Hadrianus kiválasztotta a tíz legtuódosabb zsidó férfiut és a legkülönbözőbb halállal kivégeztette őket. Elsőnek Rabbi Simont vitték a vesztőhelyre, le-

húzták a feje bőrét és amikor a hóhér a tefilin helyére ért, a mártír feljajdult és az egész világ megremegett. Aztán jött Rabbi Akiba, akiről vasfésükkel tépték a húst, az „Echod“ szóval lehelte ki a lelkét. És az égből hang hallatszott: „Bolg vagy te, Rabbi Akiba. A te tested meg van szentelve minden szentségekkel“ . . .

Hogy zokogtunk, mikor ezeket a szomoru legendákat olvastuk! Épp úgy, mint amikor Jeruzsálem elpusztulásának bójtnapján a földön ülve recitáltuk a siralmakat, amelyek ezeket a római kegyetlenkedéseket szivszaggató rigmusokba szedték.

*

Ilyen volt előttem sokáig Róma képe . . . Mintha csak mese volna. Hátborzongatásra kitalált rémes mese . . . És most itt járok a Forum Romanumon, a Via sacrán, a „szent ut“-on, ahol Titus diadalmenete áthömpölygött . . . És ami egykor mint „mese“ élt a lelkemben, itt áll a szemeim előtt mint szomoru valóság. Itt vannak a nyomok, itt vannak a beszélő kövek, itt a Titus diadalíve, amelyet Jeruzsálem elpusztításáért, a zsidók leigázásáért emeltek a császár tisztelére. Nem romantikus holdvilágnál, hanem erős római napfénynél nézek körül. Ott a diadalíven a két belső oldalon a sokat mesélő két dombormű. A zsákmányt, a jeruzsálemi szentély szent edényeit, a menórát, a hétágú gyertyatartót viszik Titus katonái. A másik reliefen a cézár diadalkocsija a zsidó foglyokkal, akiket ott arról a felém meredő szikláról dobtak le a mélységbe. És ott a háttérben a Colosseum, az óriási Amfiteátrum, ahol Nero, ez az emberi fenevad ötven-ezer rómaival együtt gyönyörködött a foglyokat szétmarcangoló fenevadakban.

Most már egészen rabul ejt a régi zsidógyilkos Róma.

Felmegyek a régi császárlakta Palatinusra és a távolból elélem mered Hadrianus hatalmas mauzoleuma. Azé a Hadrianusé, aki a zsidó legenda szerint a Bar Kochba lázadás idején az ebédnél ülve, így szólt: „Mire ezt a fél csirkét meg-

ettem és ezt a félliter bort megittam, ne legyen többé élő zsidó a világon" . . .

Hát mégsem mese. Mégsem egészen mese . . .

. . . Hatalmas oszlopcsarnokok, márványpaloták, templomok és császári lovasszobrok, Vesták, Apollók, Venusok, részeg szatírok, nevető faunok, háromszázezer embert befogadó fürdők és amfiteatrumok, birkózó gladiátorok, versenyző diszkoszdobók, gyönyörű diadalivek, óriási mauzoleumok és győzelmi emlékek a világ minden széléről, — mi volt itt ennek a népnek az életében az az egész nagy zsidó tragédia?

Egy jelentéktelen kis epizód . . .

*

Az Amfiteatrum mellett emelkedik a „San Pietro in Vincoli“-templom és benne Michelangelo híres Mózes-szobra. És egy pillanatra úgy tűnik, mintha nem egészen véletlenül került volna ide ez a hatalmas, győzedelmes Mózes a Forum Romanum tőszomszédságába. Ha egy teliholdas éjjélkor fel-emelkedik trónusáról és széttétekint az örök városban, diadalmasan látja, hogy az ő kőtáblái zúzták szét Venus és a Vesták templomait, hogy a titusi diadaliv menőrájának hét ága gyújtott új világosságot Urbs Roma hét halmán, hogy azoknak a zsidó vértanuknak az eszméi győzedelmeskedtek mindenütt a cézárok bűnös erőszaka fölött.

*

Bár merre fordulsz Róma városában, mindenütt ott látod a Biblia győzelmének trofeusait.

Menj ki a falakon kívül a régi Via Appián, sétálj fel a dombra a ciprusok közé, ott egy szűk pincenyílás vezet le a sötét katakombákba, e sötét földalatti labirintusokba, ahol az első római keresztények temették a halottaikat és rejtegették az életüket. Egymás fölött nyolc-tizemeletesen tátongnak feléd az üres sirok és körülöttük naiv primitív vonású képek a bibliából. Ábrahám feláldozza Izsákot — az áldozat szim-

boluma, Jónás prófétát elnyeli a cethal, majd kiköpi a partra — a halál és a feltámadás jelképe. Itt a menóra, mint az örök világosság szimboluma, ott a galamb, Izrael gyülekezetének (Keneszeth-Jisrael) jelképe, amelyből később a keresztény szentlélek szimboluma lett. Az ősi római keresztényeket a biblia hódította meg, a biblia szerint éltek és a bibliából vették minden vallási áhitatukat.

És a zsidóktól tanultak martiromságot szenvedni a cirkusokban és meghalni a hitért. A görögöktől legfőljebb azt tanulhatták, hogy miként lehet meghalni a pogányságért, a gyönyörért vagy legfőljebb egy Cézárért, de vértanúságot vállalni egy eszméért — erre a zsidóság tanította őket. Chananja, Misael és Azárja, a három héber ifju, akik a babiloni fogságban inkább a tűzbe dobatták magukat, semhogy a bálvány előtt térdelhajtsanak, — az a jelenet, amelyet Matteo Roselli olyan gyönyörűen megfestett, — nemcsak a florenzi Uffizi-galéria képén van megörökítve Itáliában, hanem ott él mindazok közt az emlékek közt, amelyek az első római keresztények martiromságairól beszélnek.

*

Egész Itália tele van bibliai vonatkozású emlékekkel, képekkel és szobrokkal. A képtárak, a florenzi Uffizi és Pitti, épp úgy, mint Róma állami és pápai képgyűjteményei. A vatikán falai és mennyezetei tele vannak pingálva ótestamentumi jelenetekkel, a ragyogó Szent Péter templomnak mintha legféltettebb kincse volna az az erős vasrácsokkal bekerített oszlop, amelyet a jeruzsálemi templomból hozott magával valamelyik régi római császár. A falakon bibliai reliefek és az egyik pápa siremlékén az angyal homlokán héber betűkkel „kodós adonaj“ (Szent az Örökkévaló), övéen pedig מוֹשֶׁה (Muszár veemesz) = „Erkölcösség és igazság“. Mintha csak azt akarnák jelezni az eredeti héber betűk, hogy ezek a fogalmak, az Örökkévalóról, a szentségről, az

erkölcsről, az igazságról, mind a héberektől származtak át a kereszténységhez.

Ezek a betűk és ezek a képek alakították itt át az emberiséget. Ezek győzték le a Cézárok vad légióit. A Vatikánhoz vezető ókori Pons Aelius-hiddal szemben láthatók Hadrianus hatalmas mauzoleumának a romjai. Valamikor a tetején Hadrianus óriási márványszobra állott, a párkányát pedig köröskörül nagy császárszobrok koszoruja diszítette, de Belizár a szobrokat az ostromló gótokra döntette; így gyilkoltak a római Cézárok még mint köemlékek is. A mauzoleum tetején pedig, Hadrianus helyén ma a bibliai Michael arkangyal ércszobra áll . . .

*

Róma és Jeruzsálem harcában külsőleg Róma maradt a győztes, de a legyőzött Jeruzsálemből kiindult a tan, amely Rómát nemcsak legyőzte, hanem meggyőzte is. Így jártak különben a latinok már a görögökkel is, akiket leigáztak, azután kulturájuk szolgálatába szegődtek. És érdekes, hogy a talmud szerint negyvenkét csatát vívtak a rómaiak a görögökkel és mindaddig nem birták legyőzni, amíg Izrael nem volt segítségükre. Ez a legenda mindenesetre már abból az időből való, amikor a zsidók már teljesen otthonosan érezték magukat Rómában és amikor már római ősiségüket kezdték bebizonyítani. Akárcsak ma, amikor mi magyar zsidók büszkén emlegetjük, hogy a magyar honfoglalók között zsidók, vagy zsidó származásuak is voltak. Sőt már sokan magukat a zsidókat kezdték vádolni Jeruzsálem bukásáért: „Mi volt az oka annak, hogy Izrael szétszóródott? A harcok, amelyeket maguk idéztek elő! Ha R. Jochanan b. Zakkaira hallgattak volna, békét lehetett volna kötni a rómaiakkal.”

Mert az ókori római zsidóság külső asszimilációja csakhamar bekövetkezett, mihelyt a viszonyok kedvezőbbre fordultak. Már a talmudi korban sokan megmagyarosították,

helyesebben: meglatinosították a nevüket (Papus, Lulianus stb.) És bizonyára ennek az évezredes asszimilálódásnak tudható be, hogy ma például „zsidó külsejű“ zsidót Olaszországban nem találni. A nápolyi zsidó fiu olyan tökéletes gaminsággal lógatja bele a szájába a makarónit, mintha évszázadok óta ezzel táplálkoztak volna az ősei. Még a „signore Slesingero“-n se látszik, hogy egy külföldi „Schlesinger ur“ közeli rokona. Capri szigetén bevez veled a csodaszép „kék barlang“-ba egy gyönyörű ősszakálu patriarcha, amilyet Hermann Struck szeret rézkarcba rögzíteni, a tenger hullámai majdnem teljesen eltakarják a barlangnak alig egy méter magas nyílását és bent a grottában, ahova csak fekvé lehet a csónakkal bejutni, valami mesebeli azurkészség vesz körül, átlát szóan kék a levegő, kék a patriarcha hosszú ősz szakála is; azt hihetné, a bolygó zsidó áll itt előtted, de a „Grotta azurra“ öreg matrőza inkább a Freiligrath Albatroszával tart rokonságot, de a zsidó legendához, valamint a zsidósághoz semmi köze. Aki Olaszországban „zsidó külsejű“, az egészen bizonyosan nem zsidó.

*

Az ókori zsidóság teljesen egyenlő erejű ellenfélnek tartotta magát Rómával. Rabbi Jochanan ben Zakkai, aki titokban kilopózott a Jeruzsálemet ostromló táborhoz, Vespasianust, aki akkor még csak hadvezér volt, Cézárnak titulálta, mert írva van: „A Libanon hatalmastól esik el.“ És a legenda szerint tüstént meg is érkezett a római hírnök, hogy megölték a császárt és Vespasianust kiáltották ki utódjául. Jeruzsálemet csak egy császár vehette be és népét csak olyan hatalmas nép igazhatta le, mint a rómaiak, akik a zsidó legenda szerint gazdagságukat is a zsidóknak köszönhatték. „Mert az egész világ ezüstje és aranya összegyűlt Egyiptomban az éhség idejében József uralma alatt. Mikor a zsidók kivonultak Egyiptomból, magukkal vitték a kincseket, azután jöttek a kaldeusok és elvették tőlük, a kaldeusoktól pedig

elvették a perzsák, tőlük viszont a görögök rabolták el s a görögöktől került Rómába.“

Róma nagyságáról és szépségéről a legnaivabb legendák forogtak közzájón az ókori zsidóknál. Méreteire nem is találtak földi mértékeket, hanem az évhez és a naphoz hasonlították. Róma és a Nap szférája versenyez egymással. Ha a nap szférájának a zengése nem töltené be az egész világot, mindenütt hallanák Róma piacainak zaját és ha a római piacok tömegeinek a zaja nem töltené be az egész világot, mindenki hallaná a nap szférájának a zengését. És miként az év háromszázhatvanöt naphól áll, akként Rómának is háromszázhatvanöt piaca van, minden piacnak háromszázhatvanöt palotája, minden palotának háromszázhatvanöt feljárata és minden egyes részben annyi a kincs, hogy el lehet vele tartani az egész világot.

Ilyen néptől legyőzetni tehát nem szégyen. De szentül hitték, hogy el fog jönni az idő, amikor „minden forgácsot, a melyet Róma elrabolt Izraeltől, vissza fog adni az Ur az ő népének.“ Sőt maga Róma is retteg ettől. „Minden hetvenedik évben — így szól a zsidó legenda — ünnepelek Rómában Jeruzsálem leigázásának évfordulóját.“ (A hetvenedikben bizonyára azért, mert Babiloniából is hetven évi fogság után szabadult ki Izrael.) És ekkor elővesznek egy egészséges, erős embert és nyakába ültetik egy sántának, de előbb felöltöztetik az ős Ádám ruhájába (mert persze, ezt is Rómában őrzik), az arcára ráhuzzák Rabbi Jismael főpap arcbőrét (a legenda szerint Rabbi Jismael nagyon szép volt és a császár odaajándékozta a kivégzett főpap arcbőrét a leányának, aki belészeretett), majd teleagatják a legritkább ékszerekkel és így körüljárják vele Róma utcáit, miközben ezt éneкли a nép:

Sohsem lesz megváltás,
 Sohsem lesz vég,
 Ézsau öccse, Jákob,
 Csaló volt rég!
 Aki most megéri
 Ezt a mulatságot,
 Olyat lát, mit ember
 Kétszer sohse látott.
 Mit használt ennek itt
 Az ő álnoksága?
 De jaj lesz amannak,
 Ha lábra áll a sánta!...

*

Róma szépsége egészen megejtette a talmudkorabeli zsidókat, akik csakhamar megbarátkoztak az új viszonyokkal és Rómában olyan mozgalmas zsidó szellemi élet indult meg, mint valamikor Babyloniában, Szurában és Pumbaditában. És ebbe az életbe belevonták a rómaiakat is. „Róma nagyjai“ hivatalosak voltak előkelő zsidók asztalánál is, ahol pészachkor feltálaltak egy egész gödöllyét fejestől, térdestől, ahogy a husvéti áldozatnál volt szokásban. (Mint ahogy ma mutogatják a széderestét). Egyes jámborok meg is ütköztek ezen. De maguk a császárok is később jó barátságot tartottak a zsidókkal. A legenda szerint, Antoninus (állítólag a filozofus Marcus Aurelius) titokban együtt tanult Tórát „Rabbi“-val, akihez titkos barlang vezetett a palotájából. Két rabszolgát vitt magával mindig a császár, akik a nehéz ajtókat kinyitották, de hogy el ne árulják őt, megölték az egyiket a barlang innenső nyílásán, a másikat pedig a tulsó nyíláson, Rabbi ajtaja előtt. Egyszer, amikor a császár a szokott órában megérkezett, Rabbi házában találta R. Chaninát, akivel Rabbi annyira elmerült a tanulásban, hogy megfeledkezett arról, hogy a császár jön és akkor nem szabad nála lennie senkinek. „Mit keres itt ez az ember?“ — kérdezte a császár. „Nem ember ez, hanem angyal“ — felelt Rabbi hirtelen. „Ha angyal, akkor hívja be azt a rab-

szolgát, aki kint áll az ajtó előtt.“ R. Chanina kiment és ijedten látta, hogy a rabszolga halott. Imába fogott, amire a halott feltámadt és a császár nagy ámulatára megjelentek együtt a teremben. „Tudom, szólt a császár, hogy a legkisebbek közöletek is tudnak holtakat feltámasztani. De ezentul valóban ne legyen nálad senki, amikor én jövök!“.

Nagyon gyakori a talmudban, hogy Rabbi így szólt: „Ezt a dolgot Antoninus császártól tanultam“. Gyakran igen érdekes polemiák folytak a császár és Rabbi között. Egyszer így szólt Antoninus Rabbihoz: „A test és a lélek könnyen megszabadulhat a tulyilági büntetéstől. A test azt mondhatja, hogy a lélek a hibás, mert hiszen amióta a lélek elhagyta, ő tehetetlenül hever a földben. A lélek pedig azt mondhatja, hogy a test a hibás, mert hiszen mióta a testből kiszállt, csak a tiszta magas régiókban röpdös. Erre Rabbi a következő hasonlattal felelt: Volt egyszer egy királynak egy gyönyörű gyümölcsös-kertje. Hogy maguk az örök se lophassanak belőle, két őrt választott, egy vakot és egy sántát. Mikor a sántát csábitani kezdte a szép gyümölcs, oda sántikált a vakhoz, a nyakába ült és így kapaszkodott fel a fára. A császár előtt persze mindketten tehetetlenségükkel védekeztek. „Hiszen én nem is látok!“ — „Hiszen én nem is tudok járni!“ És mit tett erre a császár? A sántát a vak nyakába ültette és együtt ítélkezett felettük. Az Ur is, szólt Rabbi, visszahelyezi a lelket a testbe és együtt ítéli el őket.

*

Nemcsak Rabbi, hanem más talmudbeliek is érintkeztek így római császárokkal és nagyokkal. Gyakran fordul elő, hogy ezt vagy azt „kérdézték a római filozófusok Izrael véneitől“, vagy „Agnippa főhadvezér kérdezte R. Gamlielt“, vagy hogy „R. Silaht a császár Róma kapuja elé ültette bírónak“, vagy „szóltott a császár R. Josua ben Chananjához“, sőt az utóbbi esetben beleszólt a vitába a császár leánya is, aki itt-ott halálosan bele is szeretett egy-egy fiatal talmudtudósba. „Egyszer

így szólt a császár R. Josua ben Chananjához: Szeretném látni a ti isteneteket. Mire R. Josua így felelt: Tudsz-e a napba nézni? Ugy-e nem! Nos látod, Caesar, a nap csak egyik szolgája a mi istenünknek.“ Egyszer a császár leánya évődött R. Josuával, aki híres csunya ember volt: „Mért van a szépséges Tóra ilyen csunya edényben?“ — „Mibe téteti atyád a legjobb bort? — felelt R. Josua — ezüstedénybe vagy fahordóba? Ugy-e olcsó fahordóba! Mert ezüst edényben megromlana.“ — „De hiszen vannak köztetek gyönyörű szép emberek, akik szintén tudósok.“ — „Ha csunyak lennének ők is, még többet tudnának.“

Mintha csak benső családi érintkezés lett volna a későbbi talmudbeli előkelőségek és a római udvar között. Mert bizonyos, hogy ezek a talmudi legendák valami reális bázisra támaszkodnak. Aminthogy Titus és Hadrianus korának zsidóüldözéseit csak kiszínezte és nem költötte a zsidó népképzelet. Hogy csakugyan úgy szólt-e Hadrianus két zsidó talmudtudóshoz, Lulianus és Papushoz: „Ti hisztek a ti istenetekben és hiszitek, hogy Chananját, Misaelt és Azarját kimentette a babyloniai tüzes kemencéből, ime bedoblak most benneteket a tűzbe, hadd mentsen ki benneteket a ti istenetek“, — hogy csakugyan így szólt-e Hadrianus, az egészen mellékes, maga a háttér kétségtelenül valóság. Hadrianus kegyetlenkedése mindenestre tág teret adott a fantáziának. Az sem fontos, hogy amikor a későbbi római császárok fogadták az ott meghonosodott judai előkelőségeket, a test és lélekről, Istenről és a Tóráról vitatkoztak-e. Az impulzust a legendának valami valóság adhatta. R. Gamliél bejáratos lehetett családotul az udvarnál és hogy miről folyt köztük a diskurzus, azt kitalálhatta a nép. Egyszer így szólt a császár R. Gamliélhez: „A ti istenetek tolvaj, mert ellopta Adámtól álmában az oldalbordáját.“ Erre közbevágott R. Gamliél leánya: „Atyám, hadd feleljek én a császárnak.“ Amire R. Gamliél leánya a császár felé fordult és így szólt: „Adj nekünk egy inkvizitort.“ — „Minek?“ — „Tolvajok jártak nálunk éjjel és elvittek egy vaskancsót és ott

hagytak helyébe egy aranykancsót!" — Hát akkor mit akarsz? — felelt a császár — bár csak lopnának így nálatok minden-éjjel!" — „No látod, — szól R. Gamliél leánya — nem nagy-szerűen járt-e Adám, hogy elvettek tőle egy oldalbordát és kapott helyette egy gyönyörű asszonyt?“.

*

Ezek a chéderben tanult talmudi mesék kóvályognak mint visszajáró lelkek az agyamban, amikor a mai Rómát jártam keresztül-kasul. Amikor a Capitoliumon megállottam „Rabbi barátjának“, Antoninus = Marcus Aurelius császárnak kétez-zer éves lovasszobra előtt. Amikor a Palatinuson bolyongtam a római Cézároknak palotáinak romjai között. Amikor szombaton végigkóboroltam Rómát és sem a Tiberisen innen, sem a Tiberisen túl nem láttam egyetlen zárt üzletet. Amikor istentiszteletre befordultam a szép új nagy zsinagógába és az kongott az ürességtől. Amikor a szűk Via Campo Marcio egy kis házá-nak második emeletén az egyetlen kis római rituális étkezdé-ben Signore Achille Teglio az öreg vendéglős, aki még tud két-három szót héberül is motyogni, előadta, hogy egész Rómá-ban nincs a rabbin kívül egyetlen zsidó-írástudó, egyetlen hé-ber betűvető. De a mikor megkérdeztem tőle, hogy gyakori-e Rómában a kikeresztelkedés, mosolyogva felelte: „Egyáltalá-ban nem szokott előfordulni. Minek is? senki sem törődik itt a vallással, sem a magáéval, sem a máséval. Mi zsidók pedig — commandiamo!“ Magyarán: kommandirozunk.

A kabinetekben sokszor három-négy zsidó miniszter is ül egyszerre, a legmagasabb bírói széket zsidó foglalja el, a fővá-ros polgármestere zsidó, a szenatusban egy csomó zsidó fog-lal helyet, az egyetemi katedrákon, az akadémián, az irodalom-ban, a művészetben, a hadseregben, az iparban, a kereskede-lemben mindenütt ott vannak számarányukat felülmulva a zsi-dók, de zsidó voltukkal se pro, se contra nem törődik senki, sem ők maguk, sem más. Az előkelő római zsidók most is be-járatosak az udvarnál, mint R. Josua és R. Gamliél idejében,

de nem beszélhetnek már a császárral a Tóráról, mert a római zsidók ma már a Tórában olvasni sem tudnak. Ma már nem mondhatná a rabbi a császárnak vagy a királynak, mint a talmudban olvassuk: „A mi urunk hatalma nagyobb, mert nézd, holnap szombat van és az Ur parancsára egyetlen kémény sem fog füstölni a Tiberen túl.“ Ma a római zsidók átkeltek a Tiberen és ott laknak a legelőkelőbb villanegyedekben, de akár a Tiberen innen, akár a Tiberen túl tán csak két zsidó kémény nem füstöl szombaton, az egyik a rabbino maggiore, a főrabbié, a másik az én kis kóser vendéglősömé, Signore Achille Teglioé.

*

Signore Achille Teglio kis emeleti vendéglője tán a legjelentősebb zsidó centrum Rómában. Mikor orientalisták, fajok vagy vallások kongresszusa van Rómában, nála étkeznek a kongresszusok rabbitagjai és ott tartják a zsidó „előkonferenciák“-at. „Sok nagy ember ült már ennél az asztalnál“ — szokta az öreg Teglio mesélni. De ha nincs is kongresszus, ott vannak az ő állandó vendégei, egy orosz talmudista, aki szobrászi tehetséget fedezett fel magában és Rómába sietett tanulni, egy fiatal galíciai fiú, talán egyenesen a chéderből került Rómába, ahol festeni tanul. Pár év múlva talán ezek lesznek az új Antokolszkyk és Hirszenbergék, akiknek művészetével külön számokat fognak megtölteni a művészeti folyóiratok és mi büszkén fogjuk emlegetni a neveiket. És ott van még egy pár „állandó idegen“ az asztal körül, ahol még folyik a diskurzus zsidóságról, zsidó kultúráról, zsidó irodalomról, zsidó művészetéről, a zsidóság multjáról és jövőjéről. Más római zsidó házakban egészen más témákról folyik a diskurzus. Talán a pápa svájci gárdájáról, arról a száz tarka legényről, akik sztrájkba léptek és „Éljen Garibaldi“ kiáltással vonultak ki a Vatikánból.

*

A római zsidóság asszimilációja, amely ma tetőpontra hágott, nem az emancipációval kezdődött, hanem, amint már

reá mutattam, még a talmudi korban gyökeredzik. Hiszen már abban a korban mondotta egy talmudbeli, hogy a zsidóságnak nem kell többé várnia a messiásra, a megváltóra. (Én lahém mosiach lejisrael.) De az alakuló keresztyénség első századaiban, amikor Róma a vallási evolúció forró katlanja volt, a zsidóság előkelőbbjei is főként vallási problémákkal foglalkoztak. Hiszen a zsidóság volt ennek az egész vallási átalakulásnak az erjesztője. Mikor ez a processzus ugyszólván teljesen be volt fejezve, sőt az eredeti iránytól eltérve a merev középkori keresztyénség fejlődött belőle, Róma újra visszavágyott Virgilius és Plautus antik derűjü világába, hirtelen egy másik végletbe csapott át és az olasz renesszánsz egészen Epikuros jegyében indult meg. Klasszikus költészet és obscén élvezet-hajhászat, amiről Boccaccio tudna sokat mesélni és aminek Dante fenséges komolysága már szinte a reakciója. És ekkor a római zsidóság legnagyobb szelleme Manuello héber nyelven ír 1300 körül olyan sikamlós, olyan frivol dolgokat, amilyenekért ma az ügyészséggel gyűlne meg a baja. És a Petrarcától tanult bájos szonett formájában gunyt üz a messiásból és a messiásvárásból. De Manuello olasz szonetteket is vált Danteval és tanítványaival, akik megszeretnék téríteni a héber költőt. Ezt persze Manuello visszautasítja, de nemcsak olaszul, hanem héber verseiben is megírja, hogy az ő népe a rómaiak („veammi hém romanim“). Akkor is megfordultak előkelő zsidók az udvarnál és a császárok és a királyok Tórát tanultak a zsidó tudósoktól. A klasszikusok iránt való érdeklődés felkeltette az érdeklődést a héber nyelv iránt is. Egy római héber póéta, Manuello barátja, Juda Romano meghívást kap Róbert nápolyi királyhoz, hogy héberre tanítsa. És ez az eset nem egyedülálló. És igen érdekes, gondolkodásra készítő jelenség, hogy a régi spanyolországi héber költők Gabiróltól Juda Haléviig, dacára annak, hogy a spanyol zsidóság akkor a legmesszebbmenő szabadságot élvezte és a legmagasabb állami hivatalokat foglalta el, mégis a legszebb verseket Cionról és a zsidóság megváltásáról írták.

«Szívem ott keleten van
 És én itt nyugaton.
 Hol gyötrelem a gyönyör
 És kín a nyugalom.
 És megvetem Spanyolhon
 Dús kincsét, gyöngyeit
 Hogy láthassam egy romnak
 Porló göröngyeit.»

Igy dalolt Jehuda Halévi a szabad Spanyolországban, Manuello pedig a Jeruzsálemet letipró Rómában inkább hűtlen, kacér asszonyokról énekel mint Cionról, és a pápa államában egészen rómainak vallja magát.

*

Mintha rokonság volna a latin-olasz és a zsidó faj között, hogy amint helyre állott köztük a külső béke, mindjárt benső kapcsolatok támadtak közöttük. Rómán keresztül tanulta meg a világ a nazaréti rabbi tanait, Rómában értették meg először a judai zsoltárok melódiáit, itt vették és rajzolták először a falakra a zsidó szentírás képeit. Bizonyára a római egyházi énekekre gondol Manuello, a mikor megállapítja egyik epigrammjában, hogy „מה אומרת חכמת הנגון אצל הנוצרים ? „נב נבתי מארץ העברים“; Magyarul: Mit szól a dalművészet a keresztényeknél? „Elloptak engem a héberek országából“.

Az Egyiptomba került József szavainak travesztíája ez. És bizonyára a római templomok zsoltármáit tartotta szem előtt, amelyeket mindenesetre a zsoltárok szövegével együtt tanultak meg az első keresztények. Sőt ezek az egyházi dalok éreztethették hatásukat a világi dalokra is. De még ma is, ha az ember bemegy a Szent Péter-templomba, a litánián ugyanazokat a hangmodulációkat hallja, mint a római zsinagógában. Szombat délután egyszer betértem a zsinagógába a minchamához és néhány perc múlva kénytelen voltam körülnézni, nem a Maddalena-templomban vagyok-e? Azt se tudtam ki-venni, hogy héber vagy latin szöveget recitálnak-e; pedig egészen közel mentem az almemorhoz, minthogy a zsinagóga ugyis egészen üres volt. A hangsúlyozás és a melódia egészen

más, mint a mienk. Ezek-e azok a melódiák, amelyeket Manu-ello hatszáz évvel ezelőtt hallott s amelyeket eredeti zsidó daloknak tudott akkor a tradíció? Vagy tán a zsidók asszimilálódtak itt az egyházi énekben is és átvették a katolikus templomok más fejlődésű melódiáit? Ki tudja?!

*

Mintha rokonság volna az olasz-latin és palesztinai faj között, ami talán az egyenlő klímában és flórában leli eredetét. De az olasz típus az orr, a szem, a haj stb. is nagyon alkalmas arra, hogy a kissé hasonló zsidó típust szinte észrevétlenül magába olvassza. Amikor Olaszországban a zsidókat elnyomták vagy üldözték, mindig a papság volt a kezdeményező, míg maga a nép sohasem bántotta az „ebreo“-t. A gettó olasz eredetű szó ugyan, de a római vagy velencei gettó cseppet sem piszkosabb vagy szűkebb, mint más római vagy velencei utca, ahol zsidók sohasem laktak. Aki látta az olasz városok szűk utcáit, ahol a szemközt álló házak ablakait zsinórok kötik össze, amelyeken fehérneműt és egyéb mosott holmit száritanak, hogy a járó-kelők nyakába csepeg róla a víz, aki látta Nápoly mellékutcaín, amint az olasz férfiak, asszonyok és gyerekek a járdán ülnek, esznek, játszanak, mosakodnak vagy fésülködnek és bekukkant a házak udvarába, amelyekben nincsen semmi fény, semmi levegő, az nem fog többé a „gettó“ szóra elborzadni, vagy legalább is nem fogja valami kivételes szörnyűségnek tartani, hanem a nép pszichológiájával és az olasz városépítési viszonyokkal magyarázza meg. Aki már elment a nápolyi fajolasz kereskedők üzlete előtt és tapasztalta, hogy szinte a kabátjánál fogva akarják a boltba becipelni, úgy hogy ember legyen a talpán, aki innen vétel nélkül szabadulni tud, aki ezt látta, bizony előkelő kereskedelmi negyednek fogja tartani a pesti Petőfi-utcát és a telekitéri zsibáruvásárt. Elvégre ez temperamentum dolga. És végül aki ugyancsak Nápolyban (de lehet Velencében vagy Bolognában és néhol Rómában is) tapasztalta, hogy nem tud egy lépést sem tenni a

mindenféle kocsin és gyalog járó vezetőktől, akik mindenáron „vezetni” akarják, sem a fiatal és öreg olasz koldusoktól, akik „mancia”, vagy „makaroni” (alamizsna, borraival, szóval „nedove”) irányában tartják az idegen körül a tenyerüket, aki ezt látta, az nem fog többé a belzi vagy jeruzsálemi snorrerekre haragudni, hanem megfogja bocsátani nekik a tolokodásukat épp úgy mint a szegénységüket.

Mi lesz a római, illetve olaszországi zsidósággal? — kérde; jogos aggodalommal az, akit Rómában nemcsak a Capitolium és a Vatikán, hanem a gettó és zsinagóga is érdekel. A gettóból teljesen kiveszett a Tóra és a zsinagógák tátonganak az ürességtől. Csak az előcsarnokban látni kifüggesztett nagy nyomtatott ivet, hogy kik a tagjai az „universita israelitica”-nak, ami azonban nem izr. egyetemet, hanem izr. hitközséget jelent. Olaszországban nincsen kultuszadókényszer és ha valakinek úgy tetszik, nem lesz tagjává egyik felekezetnek sem, anélkül, hogy felekezetnélkülivé kellene válnia. Azért a templomok előcsarnokaiban függesztik ki buzdításul azoknak a névsorát, akik önként beléptek a hitközségbe és hozzájárultak adományukkal (nem adóval) az „universita israelitica” fenntartásához. De vajjon elég szilárd alapja lesz-e ez a kifüggesztett ív az olasz zsidóság jövőjének? Ma még azt mondja signore Achille Tegli, hogy „commandiamo!” — kommandírozunk! — de az egyre torlódó gazdasági élet már már új konstelációkat mutat. Már-már vannak olasz lapok, amelyek teret adnak antiszemita izü cikkeknél „a zsidóság rohamos térfoglalásáról”. Már-már kikelnek Itáliában is az antiszemitizmus csirái, amelyeket különösen a papság igyekszik öntözgetni és nagygyá ápolni. És ha itt is rosszabbodik a helyzet, nem fogják-e az olasz zsidók tömegesen ledobni azokat az amugy is laza kötelékeket, amelyek még a zsidósághoz fűzik? Vagy tán éppen ez fogja őket megerősíteni a zsidóságukban és ahogy most nem törődnek a zsidóságukkal, most a másfelekezetűek sem

törődnek vele, épp úgy fognak ragaszkodni a zsidósághoz, mi-helyt ezen a ponton fogják őket támadni?

Némi megnyugvást nyújthat különben az az új és egyelő-re még zsenge szellemi élet, amely néhány év óta az olasz ifjuság körében megindult. A flórenci szemináriumból kikerülő fiatal rabbik intenzív zsidó faji érzést igyekeznek az ifjuságba plántálni és így érdeklődését a zsidó irodalom, történelem és kultúra iránt felkelteni, Dr. Margulies flórenci főrabbi, a szeminárium alapítója és igazgatója nagy agitációt fejt ki ebben az irányban, amelyet két zsidó hetilap is támogat.

A flórenci szemináriumból kikerült rabbik vallási kérdésekben legtöbbször konzervatív álláspontot foglalnak el és ilyen irányban is igyekeznek hatni, aminek az eredménye itt-ott már észlelhető is. Az új római főrabbit, Sacerdotit már „orthodox“-nak mondják a régivel, Castiglioni-val szemben, de persze csak olasz fogalmak szerint az. Egyelőre azonban mindez még csak kezdet, épp úgy, mint a nemrég alakult olasz „zsidó kulturbizottságok“ és az egymásután alakuló „circoli sionistici“, amelyek a cionizmus szellemében működnek. Még csak gyenge csirái láthatók az új zsidó életnek (Rómában még annyi sem) főleg Felsőolaszországban, Milanóban, Turinban, Páduában. Hogy terebélyes fa nő-e belőle, vagy legalább néhány illatos rózsató, még most eldönteni nem lehet. Egyszer már megindult egy erős zsidó áramlat Páduából Sámuel Dávid Luzzato alatt és kihatott az egész világ zsidóságára. De akkor Olaszországban magában nem tartott sokáig. Lehet, hogy a Flórencből induló új zsidó áramlat erősebb és tartósabb lesz.

Utközben Galiciában.

Krakkó, 1905. július.

Régi idők lehellelte árad ki ebből a földből, amelyen most járok. Izrael történetének ezernyi szála fűződik ehhez a talajhoz, ahonnan évszázadokon át kormányozták a kelet-európai zsidóság szellemi életét. És a különböző áramlatok, melyek innen kiindultak, elhatottak Nyugateurópán túl is minden irányba, ahol Izrael szétszórt fiai otthonra találtak. Itt székelt a krakkói hitközség szellemi vezetőivel az élén a „Négy Országok Tanácsa“, melynek működése a négy ország határain túl is nagy jelentőséggel bírt.

Mégis csak apró históriai emlékekre bukkanunk: a gazdag multnak egy-egy szegényes maradványára, melyet már csak a százados legendák nimbusa ékesít. Itt a 600 éves zsinagóga, melybe lépcsők vezetnek, de nem föl, hanem lefelé. Bejárata a pince benyomását teszi. Pincének is kezdette építeni Nagy Kazimir, a lengyelek királya, amikor még ez a rész a városon kívül esett, de az építést abbahagyta. Később, mikor a zsidókat a városból kiűzték, ezt a helyet jelölték ki számukra és csakhamar felépült a krakkói gettó, amelyet első alapvetője után K a z i m i e r s-nak neveznek. Utcái még ma is zsidó neveket viselnek: Ulica Isaka, Ulica Jakoba, Ulica Estery, Izsák-utca, Jákób-utca, Eszter-utca stb.

A pince-fundamentumra épített ódon zsidó templomot, melyben még ma is ájtatosan imádkoznak, belül két vastag oszlopból kiinduló román átmeneti csucsívek tartják. A falakon köröskörül szembetűnik a sok régi tábla. Az egyik megörökíti a nagy eseményt, hogy Rudolf trónörökös 1885-ben meglátogatta a zsinagógát és végighallgatta az istentiszteletet, a másik egyéb jótevőkről emlékezik meg, a harmadik, sőt negyedik, ötödik és hatodik köröskörül azt hirdetik, hogy

„a templom szent, tilos benne a beszélgetés“. Ezek a táblák ugylátszik ép olyan aktuálisak Krakkóban, mint Budapesten. Katholikus templomokban már fölöslegessé vált a régi „Taceat mulier in ecclesia“, de a mi zsinagógáinkban bizony még most is és férfiakra is ráfér egy kis gyengéd figyelmeztetés.

A régi templom („alte Schül“, ahogy a nép mondja) mellett még egy másik templom-nevezetessége is van Krakkónak, a Rabbi Mózes Izerlesz, (rövidítve R a m u) zsinagógája, mely körülbelül negyedfélszázaddal ezelőtt épült és ugyancsak a régi gettóban, a Kazimiersben. Zömök kis épület minden stylus-karakter nélkül, de az aranyszájú legenda minden zugáról tud valamit regélni. Az egyik ülést kegyeletből mindig üresen hagyják, ott imádkozott Rabbi Mózes Iszerlesz, aki ugyanabban az időben, amidőn Keleten Karó József a Sulchanáruch-ot szerkesztette, megírta a tradicionális törvények összefoglalását a nyugoti hagyományok szerint. Egyszer megjelent előtte álmában Káro és figyelmeztette, hogy a munkához ő fogott hozzá előbb. Erre Iszerlesz elhatározta, hogy a saját művét elégeti. De amikor a tűzbe dobta, csoda történt. A papíron nem fogott a láng, amiből a szentéletű férfiú sejteni kezdte, hogy Isten akarata szerint, át kell adnia a könyvet az utókornak. Az utókor aztán összebékítette a két művet, melyek ma már egybekapcsolva alkotják a Sulchan áruch-ot. A templom egyik szögletében éjjel-nappal olajmécses ég. Itt ült Iszerlesz, amikor élők és holtak fölött ítélkezett. Mert a legenda szerint, a Ramu hatalma a halottakra is kiterjedt.

A baldachinos almemoron kőasztal áll, ezen írta a Ramu azt a tórapéldányt, melyből most esztendőnként csak egyszer, a legszentebb napon, Jomkipurkor olvasnak fel. Egy sapkára is figyelmeztettek, melyben a Ramu a maariv imát szokta előimádkozni. Ezt a sapkát még most is fejére kell tennie annak, aki a maarivot előimádkozza. És a sapka csodálatos módon el nem nyúlt mind a mai napig.

Harminchárom évet élt a Ramu, 33 könyvet irt. A zsidó évszámítás szerint az 5333-ik évben halt meg a szefira 33. napján, vagyis „lag-beomer“-kor, ugyanazon a napon, midőn a Kabbala megalapítója, Simon ben Jochai lehelte ki lelkét. Halála évfordulóján Galiciából, Oroszországból, Bukovinából stb. tizezrével jönnek a zarándokok, hogy a Ramu sirja fölött elzokogják kéréseiket és panaszaikat. A sir közvetlen a templom hátsó fala mögött tűnik szembe. A ráccsal elkerített helyet a panaszokat és kérelmeket tartalmazó kis cédulák egész halmaza borítja. Alig látszik tőlük a magas sírkő, melyre azt a mondatot vésték: „Mózesből Mózesig nem volt olyan férfiú, mint Mózes“. (Ezt a mondást később átplagizálták Mendelssohn Mózesre is.)

A sírkő kivésett betűmélyedéseit is teletömködték kérés-cédukkal, („kvittl“) amelyeket a hívő lelkek könnyekkel áztattak. Pedig Rabbi Mózes Iszerlesz ellensége volt az ilyen chászidikus szokásoknak. Mikor Lurja a Keleten „csodákat kezdett művelni“, Iszerlesz, mint a „Négy Országok Tanácsának“ feje, anatómát hirdetett ellene s a legenda szerint Rabbi Chajim Vital, Lurja tanítványa egy péntek délután 2—3 óra alatt Palesztinából Krakkóban termelt, hogy a Ramut meggyőzze mestere igazáról, Iszerlesz azonban nem akart hinni a csodákban és inkább a vallási tudományok mellett a józan matematikával és asztronómiával foglalkozott.

A legenda szerint, koporsója fölött mégis 33 csodát meséltek el róla, megfelelően a 33-as számnak, mely életében oly nagy szerepet játszott. A harminckettediknél megakadtak és már-már azt hitték, hogy félbe marad az apotheozis, de az utolsó pillanatban megjelent egy ismeretlen és elmondotta a 33. csodát. Azt, hogy miként olvasta le egyik bűnös ember arcáról a vétjét, amivel aztán a bűnöst bűnbánatra bírta és Krakkó városát megmentette a pusztító pestistől. Az ismeretlen természetesen Éliáhu próféta volt.

De a templom mögött nemcsak a Ramu és a családja van eltemetve, hanem itt terül el az egész „régí temető“, amelyben a nyugati zsidóságnak nem egy nagyja alusza örök álmát. Itt fekszik Rabbi Josua, Hirsch, a „Salamon pajzsa“ (Meginé Selomo) című mű szerzője; itt nyugszik Rabbi Joel Szirkin, akit „Bájith Chadas“ (Új ház) című munkájának kezdőbetűi után röviden Bach néven szoktak emlegetni, mellette Rabbi Jomtób Lippmann Heller, a „Tószafot-Jom-tób“ szerzője, akit megrágalmaztatása után Prágából a börtönbe hurcoltak, majd kiszabadulván, megválasztották nemirovi rabbinak, Chmelnicki kozák-üldözése elől bujdosva, Krakóban találta utolsó nyugalmas állomását. Több legendás alak is nyugszik itt, mint pl. a Ramu mellett fekvő Rabbi Mordchaj, aki a sir felirata szerint „jártas volt a kabbalában, fejedelem a nyelvtudományban, és megmagyarázott minden titkot“, azonban mindez csak az utolsó pillanatban tudódott ki róla, mert ő egyike volt ama „36 jámbor“-nak (lamed-vav-caddikim), kik nélkül a világ fenn nem állhat. Ezek titokban élik szent életüket, a világ különböző részeiben és földalatti utakon tartanak összejöveteleket, ahol különösen a szombat harmadik lakomájánál vendégül látják Mózes, Áront, Dávid királyt és a patriárkákat. Ha elárulják magukat, azonnal meg kell halniok. Rabbi Mordechaj is egyike volt e harminchatoknak. Mint szegény szabómester tengette életét, de amikor a várost nagy veszedelem fenyegette, nem bírta tovább titkolni a kilétét, a zsidók érdekében csodát mivelt, amire aztán azonnal meg kellett halnia, de halála előtt — a monda szerint — sok kabbalisztikus titkot árult el.

Néhány lépéssel odább van egy sirkő, amelynek a felirata elmondja, hogy itt nyugszik Rabbi Ábrahám Deichész, aki haldokolva, gyönyörű tulvilági melódiával énekelte az „uneszane tókef“-ból, hogy „az ember alapja por és a vége por“. A jelenlevők megindultságtól zokogva hallgatták a haldokló énekét, amelynek befejeztével a szent férfiú kilehelte lelkét.

Két rozoga templom és egy besüppedt temető, ez az egész, ami a krakkói zsidóság nagy multjáról tanuskodik. Templom és temető, temető és templom, ez a szomoru szegényes variációja a történelemnek, reánehazedik a lélekre, az életet kérésőre, összeszorítja a szívet, a pezsdülésre vágyót. Lehangoltan sietek vissza a Kazimiers avult házsorain, a ghetto szűk, dohos és lármás utcáin át, a „plantacje” illatos fasorai és virágágyai közé, felrepülök a „gloria polski”-t hirdető Kosciuskodombra és letekintek a hatalmas bástyakerttel övezett városra, amelyben csak a zsidó negyed oly sivár és kietlen... Ott a Visztula partján, a „Wawel-hegy” tetején a lengyel királyok vára, hatalmas dómmal, Sobieski, Poniatowski és Kosciuszko, Nagy Kazimir, Potocki, Báthory István stb. gyönyörű siremlékével. Amott a gótikus büszkeségben emelkedő Jagello-egyetem, melyhez Kopernikus emléke is kapcsolódik, mellette a félmillió katalogus-számot tartalmazó könyvtár és kéziratgyűjtemény, itt az archeologiai museum, a Czartoriski-képtár, amott a tudományos akadémia, a csillagvizsgáló. És a városban szétszórta hatvanöt templom! Hatvanöt magas torony emelkedik a felhők felé, hatvanöt templom, mindmégannyi gazdag kincstár, szól az alapító lengyel lovagok hajdani dicsőségéről, fényéről. A zsidó multat pedig két ódón rom jelzi, két pincszerű épület, melyekből tizezrek fohásza szállt a mennyek felé, nem fegyverek sikereért, hanem békéért, védelemért az üldözések ellen... Hatvanöt ragyogó tornyu templom és két siralmas zsidó rom; pedig Krakkó százezer lakosának több mint a harmadrésze zsidó!

De ott a muzeumban őrzik Chmelnicki kardját és korbácsát, ezek felelhetnek mindenre...

Aki pedig a história nyelvét nem érti, elmegy a két zsidó rom egyikébe, a Ramu templomba, ott őrzik azokat az összegyűjtött sóhajokat és zokogásokat, a sebeket és jajkiáltásokat, melyeket az a kard és az a korbács fakasztott.

Egy kis pergament könyvecskét őriznek ott, alig 5 cm. széles és alig 10 cm. hosszú, de a rövid sorok mindegyike

hosszu tragédiát panaszol el, a zsidó nép tragédiáját. A szomorú emlékkönyv leggyászosabb lapjait pedig a kozák Chmelnicki kardja és korbácsa töltötte meg. Magam előtt látom még a rettenetes lapokat . . . Itt egy megemlékezés „hét szent férfiuról, kiket szombat napján együtt dobtak a máglyára, de már előbb megkínozták őket a legkegyetlenebb módon. „Ó, Isten, ki trónolsz a vértanúk között, fogadd kegyesen eme szombati áldozatokat, szálljon a máglyafüst, mint tömjén Elédbe és fordulj Izraelhez irgalommal, mint hajdanán“. A következő lap két testvér mártiromságát mondja el: „Ujjongó örömmel áldották Istent, hogy meghalhatnak az ő szent nevéért, tapsolva és himnuszokat zengve viselték a kinszenvedéseket, míg egyikök a kinpadon meghalt. A kozákok aztán lófarkához kötötték a hulláját, és így hurcolták végig az utcákon, majd feldarabolták és máglyára vetették. Rabbi Chajim pedig látta, mit cselekedtek testvéreivel, de áldotta az Ur nevét, hogy ő is meghal érte. A kozákok felszólították, hogy vegye fel a keresztséget és akkor szabadon bocsátják, vagy közöttük maradhat és pompa és kényelemben élhet. Chajim felelet helyett egész erejéből kiáltotta: „Halladj Izrael, az Ur a mi Istenünk, az Ur egyetlenegy!“. És amikor az „echod“ szót kimondta, karddöfés érte és kiadta tiszta lelket és ugyanugy cselekedtek vele, mint testvéreivel“.

Az egyes helybeli áldozatok felsorolása után megemlékezik a könyv a többi hitközségekről, kiket Chmelnicki kozákjai elpusztítottak. De sokkal nagyobb a gyász a tórák miatt, melyeket széttéptek és meggyalláztak. „A magasság angyalai zokogva sirnak a fénylő diadémért, mely porba hullott, a ragyogó kincsért, melyet lábbal tiportak“. Csak a tóra sorsa felett kesereg, az emberek végzetébe belenyugszik és csak olykor fakad ki, hogy: „föld, ne takard el a vérüket, míg letekint az Ur a mennyből, kinyujtott karral, sujtó kardjával“.

És a „szenvédek könyve“ nem csukódott be Chmelnicki

halálával, minden korból akadt szomoru feljegyezni való az-
után is. És megvannak jelölve a kis emlékkönyvecskében
Izrael vöröstengerének legujabb állomásai is. Kisenew, Ho-
mel, Odessza, Bialisztok stb., stb., — ki tudja, meddig . . .

*

A galíciai zsidók közt szinte az az érzése az embernek,
mintha elítéltek között járna, még pedig ártatlanul elítéltek
között. A sötétsorsu mult, a súlyos jelen és a bizonytalan jövő
nehezedik rá a lelkekre és szomorúságot ábrázol az arcokba,
melancholiát ültet a szemekbe. Pedig a zsidó negyedben élénk
a sürgés-forgás, pezseg az üzleti élet, és sok a „milljomos“ és
még több az amolyan „zsidó milljomos“, akinek „van leg-
alább is tizezer forintja“. A legeslegtöbb mindenesetre a szé-
gény ember, még pedig a földhöz ragadt igazi koldus és a
levegőben lógó bizonytalan exisztenciák, akiknek az élet csak
egy örömet adhat, — ha egy jó szombatot tölthetnek a cad-
diknál. A lengyel zsidókat talán ép e nyomasztó atmoszféra
sodorta a miszticizmus, a chaszidizmus felé . . .

De a lengyel zsidóság ép most új történeti korszak előtt
áll. A ghetto tompa tétlenségéből és rezignált megadásából
az aktív élet harcterére lép ki és szervezkedik, hogy a jövődő
megpróbáltatások ne találják készületlenül. A bibliai nevű
utcákon bibliai betűs plakátok hívnak különböző gyűlésekre,
előadásokra, meetingekre, amelyeken a zsidóság sorsát, és
jövőjét tárgyalják meg. A cionista egyesületek és a felvirágzó
héber, lengyel és zsargon lapok működése átalakította
a lengyel zsidó ifjuság szellemét és önérzetét, ge-
rincet adott a görnyedőknek. Új generáció van itt növekedő-
ben, mely előre edzi erejét az ellentállásra. Az orosz-lengyel-
országi bojkottmozgalom hullámai már-már átesapnak Ga-
licia határába és az ébredő lengyel reakció már átnyújtja
csápjait a galíciai zsidók apró existenciái után. A lengyel zsi-
dók nem bizhatják sorsukat a véletlenre vagy az antisemita
lengyelek jóvoltára, hanem megtesznek mindent, hogy az
egyre dagadó reakció sodra meg ne semmisítse őket.

A belzi csodarabbinál.

Bevallom őszintén, hogy a lengyel királyok székhelyénél, Krakkónál is jobban érdekelt a négyszáz kilométerrel beljebb fekvő Belz, ez a kis faházas galíciai városka, amelyben egy évszázad óta a csodarabbik legelőkelőbb dinasztiája székel.

„Szombaton Belzben!“ — ki tudná leírni, mit jelent ez annak, aki mint hívő zárandokol valamelyik emlékezetes szombatra a caddikhoz. Magam elé idézem apám boldog arcát, hogy sugárzott és ragyogott már hetekkel azelőtt, ha Belzbe készült. A hétköznapiak minden gondja, vesződsége semmisségbe süllyedt, az ünnepek előestéinek illata és hangulata varázsolódott a szobába, a boltba és mindenüvé. Már nem érzett haragot, hogy Berecz bácsi, vagy Borcsa néni felzavarja hajnali zsoltáraiból vagy talmudtanulásából egy deka élesztőért, vagy egy ötkrajcáros ostornyélért. Eltűnt minden hű földi keserűség és ami még a lelkét nyomta, a falusi élet apró-cseprő bajait, bosszuságait és a gyermeknevelés kisebb-nagyobb sebeit, — mind összegyűjtötte és tarsolyába tette, arra a gyógyító és üdítő szombatra, amelyet a caddiknál fog tölteni, ahol nem lesz sem gond, sem aggodás, sem élesztő, sem ostor, sem ecet, sem paprika, hanem csak Isten és Tóra, Ige és Ahítat és egybeolvadás azoknak a lelkével, akik hasonló fénnel és hittel megtöltve jönnek az Istenszolgálat szent mesteréhez . . .

— Majd ha nagy leszel, te is eljössz velem Belzbe, — szokta apám mondani, — most csak légy jó, fogadj szót az édesanyádnak, majd mesél neked szépeket a Rebberől, én meg hozok neked egy szép bársonysapkát, amit a belzi caddik megáldott.

Apám akkor bizonyára nem így képzelte az én belzi utazásomat. Semmikép sem afféle „tanulmányutnak“, amely a krakkói királysi-roknál kezdődik és Belzen, Bukovinán át nagy kanyarodással Berlinbe vezet. Én sem gondoltam akkor a fehérre meszelt kis chéderben, a lobogó bugyogós és tincses gyöngyöspatai fiuk között, hogy egyszer majd angolos havelockban, lobogó művész-nyakkendővel mint „borotvált képű dács“ vonulok be egy pénteki napon a szent városba, ahol a kényesebb fajta vendégeknek kijáró kimélettel és megkülönböztetett tisztelettel fogadnak. Mert hát az „eltávolodott“-at annál gyöngédebben kell közelebb édesgetni és egy elveszett bárányt jobban kell dédelgetni, mint kilencvenkilenc soha el nem veszett . . .

*

Az öreg ravaruskai vicinális kényelmes lassusággal csoszogott be a belzi állomásra, ahol nagy lármával és óvációkkal fogadták. És akik a vasuti kocsikból kiszálltak, akár az első osztályból drága nagy bőröndökkel és finom „uri“ eleganciával, akár a csukott tehervaggonokból álló negyedik osztályból szegényes battyukkal és rongyokban — biztos, hogy valamennyien a belzi caddihoz jöttek. Talán ő miatta építették is ezt a hosszú vonalu vicinálist, aminthogy a caddik körül forog itt minden, ő érte van a nagy idegenforgalom, amelyből az egész város él és táplálkozik. Fordított sor. Belz öt-hat ezer zsidó lakosát a rabbi tartja el, ahelyett, hogy a hivek tartanák el papjukat. Akik bent a városcában könyvekkel, kegysszerekkel, talizmánokkal vagy bármivel kereskednek és akik kint az állomáson a nagy zajjal kiürülő vonatokat várják, az oldalhajas hordárok, a szakállas fuvarosok, a kaftános szolgák, a kiabáló szálláskínálók — mind-mind a rabbi hiveit és zarándokait köszöntik minden idegenben. Mert hogy ezért jött ide mindenki, az egy pillanatig sem lehet kétséges előttük. És aki talán az uton még némi szkepszissel gondolt a közelgő szombati élményekre, itt a nagy tumultusban hirtelen

belesodródik a hívők hangulatába, amely magával ragadja és viszi az ünnepek, a csodák világába.

A vonaton még tudákos tanulmányozó voltam én is, Belzbe érkezve meghatott hívő lettem. Ünnepi arcokkal, ünnepi fénnel a szemekben rajzanak a zárándokok befelé a városkába és az uton már felénk csillognak a caddik zsinagógájának ragyogó rézgömbjei. A szombati lélek dalai zenének már itt a levegőben. Itt minden szív tele van hittel, minden agy csodákkal ittas. Egy titokzatos erő szuggesztív hatalma alatt áll itt minden. Kinek jutna eszébe kutatni, kétkedni, tépelődni és ünneprontónak lenni? Akik hintón, igáskocsin, vagy gyalog sietnek itt a városba, mindnyájan magukkal hoztak málhájukon kívül még valamit, ami teherként nehezedik a szívükre és itt a caddiknál megkönnyebbülést keresnek és találnak. Mit adhatnánk nekik kárpótlásul, ha lelkükből kilopnák a hitet? Nyugati kulturát, amely legtöbbszörre álkultura, és technikát, mely gépet fejleszt ember helyett, és lelketlen osztályharcot és történeti materializmust, — ó józan hideg igazságok, a forró fantázia, ünnepi poézis, boldog hangulatok és csodák helyett! És nincs-e itt is ötezeréves ősi forrásokból táplálkozó kultura, tudás, filozófia, mélység, csak hogy minden más transformációban? Hol az igazság? ki tudná megmondani. Mi csak játszunk a fogalmakkal és bibelődünk apró emberi játékaikkal. Talán ami igazán nagy, az nem is a kultura terméke sehol, hanem mint csoda pattant ki a lélek mélységéből... És bizony mondom, Faust, Zarathustra vagy Rabindranat Tagore spk-kal közelebbi rokonságban van a belzi csodarabbival, mint az ugynevezett modern kulturával . . .

Hogy a Nap körül homályos kis bolygók keringenek, akiknek a pályája nem mindig egyenes, — hogy itt is mint minden „hatalom“ körül, felüti fejét bizonyos bürokrácia, — az egészen természetes. A caddihoz csak a „testőrök“, a „gábajok“ szobáján keresztül lehet bejutni és a gárda bizony nem

nagyon könnyen adja meg magát. Az egyik „testőr“ mindjárt felajánlotta magas protekcióját, hogy még pénteken juthassak a caddik színe elé, ami azért is előnyös, mert szombat este és vasárnap a vendégek bucsuzása miatt már igen nagy a tolongás. De bizony elegendő vannak itt pénteken is! Uglátszik, a többi testőrök sem fukarkodtak a protekció kínálkozásával, már most is alig férnek be a hivek. A zsufolt előcsarnokban ülnek a „titoknokok“, a „vezértitkárok“, akik előbb feljegyzik apró cédulákra, a kvitlikre a „bakoso“, (kérelem) tartalmát és minőségét és a kérelmezőnek pontos nevét az anyja nevével együtt.

— Mi az Ön kérelme? — kérdezi tőlem a főgabbáj.

— Látni szeretném a Rebbet — feleltem.

— De valamit csak bele kell írnom a „kvitli“-be!

— Tessék írni tetszése szerint.

A főgabbajt láthatóan rosszul érintette a feleletem. Bizalmatlanul nézett reám. Abba pedig még sem törődhetett bele, hogy fehér lappal, üres kvitlivel bocsásson a Rebbe elé. Szeretett volna valami speciális kérelmet kiókumlálni.

— Sent Ihr schan epesz e Daktar? (Valami doktor már Ön?) fordult hozzám hirtelen.

— Még nem — feleltem — csak jövőre avatnak azzá.

— Na látja — örvendett a főgabbáj, mint aki fején találta a szöveget, — na látja, beirom, hogy „legyen doktorrá minél előbb“. Azonkívül mint rendesen, „testi-lelki egészség“.

Nem volt kifogásom egyik ellen sem. Még a kézitusát sem sajnáltam, csak hogy minél előbb bekerülhessek, hogy közvetlen közelből lássam a caddik hatását hiveire . . .

*

Lábujjhegyen, halkán lépkednek a hivek az üres szobán át a harmadikba, a caddik szentélyébe. Odabent már sokan feszengnek szinte mereven és szótlanul, visszafojtva még a lélegzetüket is, nehogy a caddik szent elmélyedéseit megzavarják. Sorsdöntő pillanatok sulyosodnak a lelkekre, a végzet

kohója izzik idebent és a levegő oly forró és égető, hogy mint a legendában, madár ha átrepülne, megperzselné szárnyait. Az ősz caddik görnyedten ül az asztalnál, a hivek egymásután járulnak elébe megindultan és alázatosan. Remegő kézzel nyújtja át ki-ki a maga céduláját és mialatt a caddik a bakosot, a kérelmet elolvassa — és ebben az olvasásban benne van a megértés, a részvét, a biztatás, a segítség, — a hivek csendben odacsuztatnak kisebb-nagyobb bankót vagy aranyat ahhoz a pénzhalomhoz, amely ott hever az asztal közepén. Mintha a jeruzsálemi Szentek Szentélyének oltárán áldoznának, olyan áhitattal teszik le a „pidjont“, a „váltságdíjat“ a caddik asztalára, ki-ki módja szerint. A caddik felveti hosszú szempilláit, reánéz az előtte áhitatos alázatossággal álló, feszült idegekkel váró hívőre, akinek elég egy rebbenés, amely a caddik szemeiből a lelkébe villan, mint valami csodás égi jel és vigasztaló világosság... Egy tekintetével erőt önt a gyengébe, vigaszt a sujtottba, bátorságot a csüggedőbe. A caddik kifejezi jókívánságait és a hívő boldogan távozik, mintha a jókívánságok már teljesedésbe is mentek volna. A caddik tanácsot ad és a hívő már boldogan maga előtt látja a sikert. Nézz az arcokba, csupa bizalom, csupa enyhültség, csupa megkönnyebbültség, ahogy a caddik színe elől távoznak... Közbe-közbe jön olyan is, akit a caddik különös szomorúsággal hallgat meg, aztán oda nyúl az asztal közepére és a pénzhalomból feléje görget szinte észrevétlenül annyit, amennyit épen elért. Hiszen ő csak a szegények pénztárosa. Mi néki az a garmada ezüst meg arany, mi neki az a heverő bankóhalom? Egyetlen vágyát sem elégítheti ki ez az élettelen, értéktelen, hitvány, holt anyag. Az ő vágyai mind magasan szárnyalnak az égi Trónus szeráfjai és ofánjai között, minden pillantása a magasságok magasságába vonaglik fel, ahonnan le szeretné hozni népének az áldást, a bőséget, a boldogságot. Ő maga túl van minden emberi kívánságon és hiuságon. Übermensch... Csak másokért szenved, másokért örvend. Uralkodik a nép fölött, de ő

a nép szolgájának érzi magát, és bármikor kész feláldozni magát Izraelért, ép úgy, mint Istenért. Ő tul van az emberi nagy- és kis dolgokon, de a legapróbb dolgokat is nagynak tartja, ha a zsidóságot érintik. Egy bialisztoki menekültnél a pogrom iránt érdeklődik és a részleteket hallgatva sir és zokog, mint a gyermek. Egy ösmerős régi hive kerül sorra. A caddik arca felderül, meleg barátsággal üdvözlí és a szobában feszengők néma irigységgel néznek reá. Ember ember után lép elébe és a caddiknak van mindegyik számára egy-egy szava, amely a szívbe talál és amelyet el lehet vinni mint életédesítőt, reményébresztőt, titokmegnyitót és fordulatsejtetöt. Csak néhány szót vált mindenkivel de a néhány szóban dusan leszűrt élettapasztalatok sűrűsödnek össze. Mikor reám kerül a sor, a caddik megkérdezi, hogy kineveznek-e most Magyarországon tanári állásba zsidót. És ebből a kérdésből is láttam, hogy a caddik teljesen ismeri a magyar viszonyokat. Hiszen Magyarországból is sokan zarándokolnak hozzá, sőt az „Ingarischer“ bizonyos tekintetbe nagyobb becsben is áll itt, mint a többi chászidok.

*

Mint „Ingarischer“, mint író, vagy mint amolyan „eltávolodott“ részesültem-e olyan megkülönböztetett figyelemben Belzben, hogy a Tórához is felhívtak, még pedig „előkelő helyre“, — nem kutatom. Amióta a vonatról szálltam, egészen elutazásomig egy pillanatra sem hagytak egyedül. Folyton nyomomban voltak; körülöttem lebzseltek különböző előterjesztésekkel és kérelmekkel, úgy, hogy már én is afféle fiók-csodarabbinak kezdtem magam érezni.

Ahogy a cadditól visszajövet elfoglaltam kis szobámat, belép hozzám egy „négy tagu küldöttség“.

— Az Ülök Társasága (chevrasz josvim)nevében jöttünk.

— Ülök Társasága? — kérdezem csodálkozva.

— Az Ülök Társaságának tagjai — ülnek és tanulnak. Vannak köztük, magyarázta az egyik, fiatal emberek, de van-

nak éltesebbek is, akik fogadalomból, önkéntes vezeklésből, vagy egyszerűen buzgalomból otthagyják családjukat, hogy néhány hónapot itt töltsenek a belzi rebbe árnyékában tóranulással.

— És minek köszönhetem a tiszteletet?

— Az Ülők Társasága meghívja Önt szombat reggelre kiddusra.

— Hálásan köszönöm a nagy kitüntetést. Eljövök.

A „küldöttség“ kissé zavarban volt, tétovázva néztek egymásra, hogy itt egy tájékozatlan emberrel van dolguk, aki nem tudja a kötelességét. Végre az egyik kissé bátortalanul megmagyarázta nekem, hogy akit az Ülők Társasága meghív a szombat reggeli serlegáldásra, az szokta rendelni a bort, a szilvóriumot, a tojásos pogácsát az egész Társaságnak.

Ahány város, annyi szokás — gondoltam. Nálunk, ha valakit meghívnak valahová ebédre, akkor ott látják el minnemen. Viszont a Keleten pl. az eladó lány apja nem ad, hanem kap hozományt a vőlegénytől.

*

Mig az Ülők Társaságának küldöttségével tárgyaltam, a szobám egészen megtelt kéregetőkkel. Minthogy erre az invázióra el voltam készülve, előre felváltottam husz-harminc koronát, úgy, hogy két zsebem tele volt apró pénzzel. Mikor az első snorrer felém közeledett, belenyultam a zsebembe, kivettem egy marék rézpénzt és behullajtottam a kezébe.

A vendég kinyitotta a markát és a pénzt az egyik tenyeréről a másikba görgette, mint a gabona-szakértők, amikor a buzamarékot vizsgálgatják, sok-e benne a konkoly. Az én vendégem inkább ezüst darabokat keresett a „konkoly“ között és mert nem talált, elégedetlenül szólt:

— Ich pfleg' zi nemen a poor Sechserlech! Vagyis ő egy pár hatost szokott „venni“. Nem is kap ni, hanem ven ni. Mert hát a szegény ember kötelezi le azt, akitől alamizsnát

fogad el, akinek alkalmat adott a jótévesre. Ez a zsidó fel-fogás.

A snorrerek között tolongtak a belzi „kereskedők“ is. Az egyik a rebbetől megáldott („ubgesprochen“) fejkendő ajánl édes anyám számára, a másik a rebbetől megáldott sapkát. Ez az! Ilyet hozott nekem sokszor édes apám Belzből. Most én viszek neki egy megáldott bugyellárist, és nagy bőrtárcát, amelybe sok pénz fér bele. Minden egyébbel úgy is meg van áldva!

Hogy a rebbenek mindezekről a kereskedelmi műveletekről sejtelve sincs, hogy itt hamis „régiségeket“, illetve gyártott talizmánokat árulnak, az csak természetes. De hát annak, aki hisz benne, ez sem árt. Amint hogy Bölcs Náthán meséjének mind a három hamis gyűrűje „valódi“, annak, aki hisz a varázsserejében.

*

Már alig tudtam mozdulni a szobámban, amikor hirtelen kiszabadított a tolongó tömegből a belzi zsinagóga két derék gárdistája, akik elhívtak, hogy nézzem meg a híres zsinagógát belülről, mert ép most takarítás után még üres és kényelmesen megnézhetek mindent töviről-hegyire. Szíves-örömmel mentem velük, az impozáns imaház felé. Most a forrásnál hallhattam, a gyönyörű legendákat, amelyeket részben már anyám mesélgetéseiből ismertem. A zsinagógát még az első belzi caddik, R. Solem Rokeach kezdte építeni száz évvel ezelőtt és még most sem kész. Még most is vakolatlanok a hatalmas külső falak és hiányosak a párkánydiszítések. Mire a templom teljesen elkészül, megérkezik a Messiás, és akkor ez a zsinagóga is ama tizenkettő között lesz, amelyeket a messiás útjában meglátogat és vele együtt átrepülnek a Szentföldre, a Szentek Szentélye mellé. Mielőtt a caddik az építkezésbe fogott volna, előbb ezer éjszakát virrasztott, kabbalisztikus titkokba mélyedve és felesége tartotta a könyve fölé a gyertyát. Az ezredik éjszaka megjelent neki Elijáhu szelleme és kinyilatkoztatta előtte a templomépítés titkát. A caddik és

hivei maguk végezték az építést, hordták a téglákat, készítették a vakolatot és emelték a falakat. A caddik a titkok titkaiba merülve dolgozott kőmives munkáján — és felesége ügyelt, hogy senki meg ne zavarja szent gondolatait. Egy zsidógyűlölő gróf épen szembe épített magának palotát, hogy a zsinagóga szépségét elhomályosítsa. Amilyen magasra emelkedett a zsinagóga fala, ép olyan magasra építette a gonosz gróf a palotát. De mikor már mind a kettő kész volt, a caddik rézrudakra állított gyönyörű rézgömböket rakott a zsinagóga párkányára köröskörül, úgy, hogy a versenyben mégis a templom lett a győztes. A hatalmas négyszögletes imacsarnok aztán már nem bírta az egyre gyarapodó zárandóktömegeket befogadni, azért minden oldalt új hajókkal kellett kiegészíteni. Csak a keleti fal maradt érintetlen. Mert ott van a Frigyláda, amelyet a caddik az égi Oltárral szemközt és a jeruzsálemi Frigylárával egy vonalban helyezett el, tehát nem szabad a helyéről egy hajszálnyira sem elmozdítani. Bent a falakon és a mennyezeten a Zodiakus állatképei és Izrael törzseinek címerei. A régi lengyel zsinagógák általában sokkal több művészi érzékkel és zsidó egyéniséggel vannak díszítve, mint pl. a modern magyar zsinagógák. Ez a tény a kis Jaroslawban lepett meg először. A „kulturátlan“ lengyel zsidóknak van zsidó kultúrájuk. Mikor a hajdani jaroslawi rabbi — mesélte a templomőr — meglátogatta a belzi zsinagógát, egészen megrendült a templom szentségétől és megilletődve csókolta a falakat köröskörül. Nekem, bevallom, az üres templom úgy tetszett, mint test lélek nélkül. Majd este, ha megtelik a templom lángoló imákkal, forró fohászokkal, akkor lesz az csak igazán szép, élettel és lélekkel teljes. De a jaroslawi rabbi, úgy mondják, azon a fokon volt, hogy látta a szálló imákat és fohászokat az üres zsinagógában is . . .

*

A péntekesti ima után a belzi caddik még visszavonult „az Egyedültség szobájába“ és néhány órára a Zohár köny-

vébe merült. Közben az ebédlőcsarnok zsufolásig megtelt hivekkel. Akik már otthon megvacsoráztak, a terem közepén helyezkedtek el, akik pedig a rebbevel együtt akarták az ünnepet köszönteni és a szombat első lakomáját elkölteni, a hosszú asztal körül foglaltak helyet és a Szombatköszöntőt bevezető melódiákat zümmögték. Majdnem éjfél volt, amikor a termen végigszárguldott az izgatott hír: „Jön a rebbe”. Az ajtó megnyílt és a caddik belépett tetőtől talpig tiszta hófehérben. „Jó Szombatot”, „Jó Szombatot” üdvözölte sugárzó arccal a hiveket, akik meghatottan nyitottak utat az asztalfőhöz. Az én helyem közvetlen a caddik mellett volt kijelölve és nem volt a teremben senki, aki ezért a királyi kitüntetésért nem irigyelt volna. A többiek csak ember-ember hátán feszülve, tolongva, lábujhegyre ágaskodva láthatták a caddik arcát, én közvetlen közelből gyönyörködhettem átszellemült vonásaiban, szombati lelkének ragyogó kisugárzásában. Egészen más volt most, mint a kérelmek szobájában a sok sóhaj és panasz között. Szemei örömtől lángoltak: Ő látja a Szombat királynőt, és tapsolva, dalolva és ujjongva üdvözli a fejedelmi arát, a menyeyi küldöttet, aki csillogó ajándékot, új tündöklő lelket hozott minden alattvalójának és imádójának . . .

Mikor a szombati énekek elhalkultak, a hátsó ajtóból bejött az „asztalnok” egy nagy tál hallal. Először a caddik evett az eléje tett tálból, mintegy megszentelve az egészet, amely így „sirajim”-má, szent maradékká avatódik a hivek szemében. Aztán ujjával átnyujtott nekem is egy darab töltött halat, ami szintén elég irigylésreméltó „kitüntetés”-számba ment. A caddik többször mossa a kezeit napjában, mint bármelyik híres sebész-professzor. Semmiféle ezüstvilla nem lehet tisztább az ő ujjainál. No meg aztán irva vagyon Mózes első könyvében, szóról-szóra: „És a tenger összes halait a kezeitekbe adom”. A többiek, minthogy az asztalt körüljárni a zsufolt teremben lehetetlen, csak úgy juthattak az ő porciójukhoz, hogy az „asztalnok” ledobja topánját, egy me-

rész lendülettel felugrik az asztalra és térdigérő tiszta fehér harisnyájában, amely fent rövid fekete atlasznadrághoz van erősítve, egy rokoko-apród fürgeségével végigsétál a tányérok sorai között és le-le hajolva nyugodtan tálal a vendégeknek. Egy hus és vérből való fejedelem asztalánál nem akceptálnák talán ezt a rendet. Itt azonban egyáltalában nem az asztal és nem a vacsora a fontos, hanem az együttlét a caddikkal, az egybeolvadás az ő tanaival. Az étel sem a gyomrot szolgálja, hanem Istent. A „pohárnok“ egymásután hangosan hirdeti, ki-ki hány üveg szentföldi bort állít az asztalra. Itt sem a bor a fontos, hanem a Szentföld. Vele kapcsolja össze a lelkeket ez a bor, amely erősebb tán a tokaji asszunál, de ettől még nem részegedett meg itt senki. Csak a caddik szavai ringatják mámorba a lelkeket. Most éppen a heti szidrárt magyarázza:

— „Ime egy nép, amely magában lakozik és a nemzetek között nem számít“ — mondja az Irás. A Bal-Sem egyszer kiment egy péntek délután, hogy alámerüljön a folyó vizébe. Nem vette észre, hogy egy bokor mögött egy török fürdik. A Bal-Sam félt, hogy a török befrecscsenti, és odébb akart menni, de ott már a víz nagyon mély volt. Ekkor hallotta, amint a török odakiált a part felé, a ruhájára vigyázó szolgájának: „Te, ez a zsidó még befrecscscent itt engem, megyünk egy kicsit feljebb“. És a Bal-Sem nagyon örült. Épen azért, mert a török utálta őt, megtarthatta a maga szentségét. A zsidó néppel is így van — folytatta a belzi caddik. — Amíg megvetett volt a népek között, magában élt, megtartotta tiszta lelkét, tanait, eszméit, ősi szellemét. Csak arra törekedett, hogy szent és tiszta legyen az utja Isten és ember előtt. Mihelyt azonban a népek közé elegyedik és magas polcra törekszik, eltanulja a nemzetek minden hibáját, hiu földi mulandóságokért áldoz fel mindent, tisztátlanságok freccsennek a lelkére és elveszti emberfölötti erejét, szentségét, hitét, zsidóságát. Erre mondja az Irás: „Ime egy nép, amely magában lakozik, — míg a nemzetek között nem számít“ . . .

Milyen aranyigazság e rövid példázatban. Mélyebben nem fejezheti ki semmiféle szociologia, semmiféle psychologia . . .

*

Belzből visszafelé együtt utaztam a vasuti kocsiban a régi belzi caddik özvegyével, a mostaninak édesanyjával, aki 13 éves menyasszony leányával együtt gyógyfürdőbe utazott. A legegyszerűbben, mondhatni szegényesen voltak öltözve. A harmadik osztályba szálltak fel és én szívesen mondtam le a második osztályu körutazási jegyem kényelméről, csak hogy együtt utazhassak a nagy asszonnyal. Csomagjuk alig volt, nem is kísérte őket senki, sőt élelmiszerral is alig voltak ellátva az utra. „A rebbe nem szereti, ha családja költekezik“ — magyarázta a matróna és én önkénytelenül arra a pénzhalomra gondoltam, amely pénteken délután ott hevert a caddik asztalán és szombat este a vendégek bucsuzása alkalmával még megduplázódott. De azt a pénzt a caddik a szegények tulajdonának tekinti, ha neki szánták is hivei. A caddik csak annyi őrzési díjat von el belőle, amennyi a legszűkebb élethez szükséges . . .

Néhány pogácsát sem vitt magával a matróna az utra. Az egyik állomáson megkért, hozzak a büfféből egy kis kuglófot a leányának. Én csodálkoztam, hogy nincsenek az állomási kuglóf ellen rituális aggályai, mire kijelentette, hogy „Der Alter hat auf Milchigs nischt makpid gewen“. Vagyis: az Öreg, az öreg belzi rabbi tudniillik, az ő férje, „nem vettett ügyet a tejes dolgokra“. Beszélgetésünk folyamán általában igen toleráns gondokodásu asszonynak bizonyult. Nem szerette, ha valaki beleszólt másnak a vallási életmódjába. „Keiner is nischt der Komissar finem Ojbersten, jeder tit, wi er git meint, nar Er weiss den Emesz“ — mondotta egyszer. Vagyis: „Senki sem komiszárosa a Legfelsőbbnek, mindenki a saját meggyőződése szerint cselekedhetik, csak Ő tudja az igazságot“. Zsargon nyelven van mondva, de a lelkiismereti szabadságnak legmodernebb dokumentuma lehetne.

A belzi caddikok feleségei általában részt vettek férjeik szellemi életében és élettársaik akartak lenni a tudásban is. A vallásos életmódról beszélgetve, szóba került, hogy a mózesi törvények szerint élni még könnyebb volna valahogy, ha nem bővítették volna ki a későbbi szerzők a Tóra minden egyes törvényét a szabályok egész halmazával. Mire a matróna a következő talpraesett példázattal felelt:

— Tud Ön térképet olvasni? Hogyne! Hát akkor tudja, hogy a mappa tele van apró pontokkal. Az egyik fölött az olvasható, hogy London, a másikon, hogy Páris. Aki nem ért a térképolvasáshoz, balgán azt kérdezheti: Hogyan? Hát London meg Páris csak ilyen apró pontocskák? A jártas ember azonban tudja, hogy ezek mögött az apró pontok mögött óriási kiterjedésű fogalmak rejtőznek. És aki tudni akarja, hogy mit jelentenek valójukban ezek a pontok, annak elő kell vennie egy csomó vastag könyvet, ott olvashatja, hogy abban a Londonban, vagy Párisban hány ut, hány utca, hány tér van és minden utcában hány intézet, hány épület, minden épületben hány lakás stb., stb. Így vagyunk a Tórával is. A tudatlan csak a pontokat látja benne, de aki látni és olvasni tud, tudja, hogy minden egyes pont mögött mi rejlik. És aki tisztában akar lenni azzal, hogy az egyes szavaknak mi az igazi értelme, az előveszi a kommentárok könyveket, a koraiakat és a későieket, az elsőket és az utolsókat és belőlük megtudja aztán, mit is jelentenek tulajdonképpen azok a pontok . . .

— Sohasem győzött le engem más, csak egyszer egy aszszony — mondotta a Talmud valamelyik hőse.

A Bodleiana városában.

Oxford, 1909. augusztus.

Több mint négy hete, hogy a Bodleiana-könyvtár héber reliquiáit betűzgetem és valahányszor a sárga pergamentek közé kerülök, mindig az az érzés fog el, mintha valami óriási temetőben járnék és minden kopottbetűs codex egy-egy sir-
emlék lenne, amely egy-egy élet egész történetét, örömét és szenvedését mondja el. Ezeket a szellemeket, amelyek itt a sárga pergamentek között nyugsznak és amelyek a sárga pergamentekre a kopott betűket rótták, valaha eleven meleg vágyak és mélységes emberi szenvedések mozgatták, sokan közülök ünnepelték egymást, sokan közülök gyászolták egymást és elpihentek, elszenderedtek és nyugsznak csendesen és várják, amig jön valaki, hogy mint a génusz Bartholomé Halál-szobrán, megnyissa sirjaikat és reájuk olvassa a próféta i gét: „Kik a sötétben, a halál árnyékában pihennek, világosság ragyog reájuk“.

És kilépnek a sirokból mesterek és tanítványok, költők és harcosok, akik éltek a zsidóságért és akik meghaltak érte. És megismerjük gondolataikat, amelyeknek csak töredékeit birtuk és meglátjuk szellemeiket, amelyeket csak homályosan és nagytávoból ismertünk. Ezek filozófiai mélységeket vittek bele a zsidóságba; ezek meg a tiszta vallási érzésért küzdöttek. Ellenségek voltak, „Majmunisták“ és „antimajmunisták“ elkeseredett harcot vívtak egymás ellen, és most egymás-mellé kerültek, megbékültek és mi tiszteletteljes tekintettel nézünk fel reájuk. Eszmékért versengtek, igazuk volt-e vagy tévedtek: mindegy. Ők hitték, hogy az igazságért harcolnak és ez elég. Ezek kiöntötték a lelküket áhitatos himnuszokba

és rajongó imákba, ezek pedig egy szép leányért, vagy jó kammeli borért pengették a lantot. Emberek voltak, kis világok, mikrokosmosok és minden világnak más a lelke, más a levegője.

De úgy látom, kissé beleestem a lyrába, pedig szeretnék egészen objektíve írni erről a világhírű könyvtárról, amely a zsidó irodalomtörténetben oly nagy szerepet játszik. Hiszen ugyyszólván innen indul ki a héber költészet történetének modern ismerete. A Bodleiana kézirataiból adták ki a középkori héber költők verseit és a híres „Ginzé Oxford” — „Oxford kincsei”, még ma is napról-napra szaporodnak. A magyar származású Dukes, aki a héber költői irodalom ismertetése körül sok érdemet szerzett, Mózes Ibn Ezráról írt művének bevezetésében panaszolja, hogy, sajnos, az oxfordi kéziratokat nem láthatta, de segítségére volt a hamburgi Michael-féle gyűjtemény, amely nemsokára versenyezhet majd a prágai Oppenheim-féle kéziratállal. Azóta hosszú idő telt el és az oxfordi Bodleiana megszerezte régi kincseihez nemcsak a prágai Oppenheim-féle, hanem a hamburgi Michael-féle gyűjteményt is.

Harmincezernél több becsesnél becsesebb kézirata van ma a Bodleianának, nem beszélve a nyomtatott és igen ritka könyvek százezreiről, amelyeknek a Cimjegyzéke maga is több száz óriási folio-kötetet tölt meg. És ami az itteni kéziratgyűjteményt a hasonlók fölé emeli, az az egyes osztályok teljessége. Az arab, héber, latin, görög, kopt, longobard, szanszkrit és egyéb nyelvű kéziratokat mind úgy állították össze, ahogy egy bizonyos tárgykör köré csoportosulnak, és ezek a tárgykörök a lehető legteljesebbek. A hébernél maradva, itt van a leggazdagabb régi Szidur- és Machzór-gyűjtemény. Hogy csak a leghiresebbeket említsem, itt van a Szaadia gaon imakönyvkodexe, itt van a Machzor-Vitry, több görög, spanyol, német, török és jémeni szidur kéziratai és még vagy kétszáz fragmentum. A liturgia és a zsinagógai költészet történetének ezek a legfontosabb dokumentumai.

A költői kéziratok közül itt van Gabirol, Mózes Ibn Ezra, Juda Halévi, Alcharizi, Salamon Bonfed, Izrael Nadzsara, Szaadia Longo és azonkívül számos kisebb-nagyobb költő verseinek a kézírata. A zsidó poézis történetének kutatását az oxfordi manuscripumok nélkül el sem lehet képzelni. És épp így teljes a kabbalisztikus kéziratok, a Zohár előtti és utáni művek kodex-sorozata.

Természetesen, nemcsak a héber pergamentek kutatóit vonzza ide a Bodleiana. És éppen ez nyújt különös érdekességet a könyvtárnak a laikusok előtt is, akik napról-napra egészen megtöltik a könyvtár hozzáférhető termeit. Az egyik asztalnál egy német egyetemi professzor igazítja a pápaszemét, hogy jobban lássa a szanszkrit betűket, amelyeket tanulmányoz, és mellette ül egy oroszországi csodarabbi, aki a Zohár kéziratának a glosszáit másolja le magának. Most épen Cowley doktorral, a könyvtár héber osztályának vezetőjével disputál. Cowley keresztény ember, de a régi héber írástípusok kitűnő ismerője és ha a Zohárt a kabbalista érti is jobban, a régi kéziratoknak a mai írástól teljesen eltérő kuszált betűvetését jobban tudja kibogozni Cowley professzor, aki elődjével és mesterével, Neubauerrel, a híres zsidó tudóssal együtt összeállította a Bodleiana héber kézíratainak hatalmas katalógusát. Az egyik olvasóterem sarkában a londoni olasz követ, Marquis di San Giuliano ő excellenciája, akit épp most avattak itt tiszteletbeli doktorrá, egy tizedik századbeli olasz kézirat cífra betűin törli a fejét, talán valamelyik X-dik őst akarja kikutatni a homályból és mellette ül a kis oxfordi hitközség saktere, dr. Segal. Ez nem sajtóhiba, habár kissé különösnek hangzik. Az orosz jesivából londoni borkereskedésbe került Segal talán csak azért fogadta el a mietszői állást Oxfordban, hogy „mellékesen“ elvégezze itt az egyetemet és mellékkeresetül évente egy-két nagy egyetemi ösztöndíjat vigyen el kitűnő műveivel. A Bodleiana kézíratai alapján írta a Septuaginta és a többi latin és görög bibliafordítások viszonyáról szóló művét és itt gyűjtötte az

anyagot másik pályakoszorus angol művéhez, melyben bebizonyította, hogy a m i s n a nyelve nem az arameusból fejlődött, amint Geiger állítja, hanem közvetlenül a vulgáris héber idiomából, amelyet a nép beszélt, és amelynek nyomai felismerhetők egyes népies bibliai részletekben is. Az egyik ablaknál egy Nobeldijas svéd tudós végzi kutatásait, és vele szemközt a palesztinai F r u m k i n, Szegál dr. apósa, aki a különböző imakönyv codexeket hasonlítja össze újabb művészmára. Minden asztal, minden hely el van foglalva. Köröskörül pedig járnak az idegenek, akik Oxford nevezetességei között megnézik a Bodleianát is és bámulják a kiállított illuminált codexeket, vagy azt a kétezeröttszáz éves görög levelet, amelynek a szövege alatta angolul is olvasható: „Egy athéni gyerek írja apjának Alexandriába, hogy nagyon haragszik, mert nem vitte magával és ha nem küld neki azonnal egy szép lantot, nem fog sem enni, sem inni“.

A publikum persze csak üveg alatt láthatja a kiállított kéziratokat, az „olvasó“ ellenben, aki itt „reader“ néven különös tiszteletben áll, hiszen mindegyikről feltételezik, hogy nagy tudós, elismervény ellenében a kezébe kapja a manuscriptumokat, sőt többet is egyszerre. Csak fel kell írnia a címet és annak a helynek a számát, amelyen ül, és egy szolga odahozza neki a lehető legrövidebb idő alatt. Ahhoz azonban, hogy valaki „reader“ lehessen, ajánlat szükséges valamely ismert mestertől. Nekem Bacher professzor neve nyitotta meg a könyvtár kapuit. Amikor Cowley doktornak átadtam Bacher levelét, éreztem, hogy reám is átsugárzik a visszfénye annak a ragyogó hódolatnak, amellyel Bacher nevét a külföldi tudós körökben körülrajongják. Ezt tapasztaltam Münchenben és Berlinben, Párisban és Londonban egyaránt.

De azért nekem is alá kellett írnom a szükséges nyilatkozatot, hogy, belépve a „Bodleian Library“ readerjei közé, kötelezem magam, hogy a kéziratokat és könyveket tisztán tartom, azokat egy pillanatra el nem hagyom, zajtalanul

járok-kelek és egyébként is csendesesen és rendesen fogok viselkedni.

Csak ezután léphettem be az óriási olvasóterembe, amely stílusával, berendezésével, régi kopott falfestésével mult századok levegőjét varázsolja az olvasó elé. A mennyezet tele van pingálva a Bibliotheca cimerével, amelyben ezek a bibliai szavak olvashatók: Dominus illumináció mea". Az Ur az én világosságom. És ezek a szavak felidéznek azt a kort, amelyben a derengő világosságnak csodás erővel kellett küzdenie az uralkodó sötétség ellen, azt a kort, amelyben a Bodleiana alapítójának, Sir Thomas Bodley-nak el kellett szöknie vallási meggyőződése miatt Angliából és mikor Erzsébet királynő alatt visszatérhetett, milliókat érő vagyonát a róla elnevezett oxfordi Bodleiana könyvtár felvirágoztatására szentelte. Ennek a könyvtárnak a programját fejezi ki cimerének bibliai idézete, „az Ur az én világosságom". Egy fél évezred óta terjeszti a Bodleiana a világosságot, sok tudományos kérdést világított meg, sok nagy történeti és irodalomtörténeti problémára vetett fényt Sir Thomas Bodley nemes elhatározása.

Hálával néztem sokszor az olvasóteremben a sápadt arcú, lelkes szemű angol főúr portréját, akinek a héber irodalomtörténet is olyan sokat köszönhet. És szomorúan gondoltam arra, hogy hány zsidó nábob áldozott milliókat mindenféle „felekezeti" célokra, színházi, kórházi meg akadémiai alapítványokra, még a külön zsidó jótékonyágnak is akadtak patrónusai, a héber literatura, a zsidó kultúra kinccsei pedig szétszórva hevernek idegen könyvtárak rejtekében és nincs megváltójuk. Zsidó mecénások irodalmi pályadíjakat tüznek ki mindenfelé, ahol nemzsidó művekről van szó és a lyrának legszebb gyöngyei, Mózes Ibn Ezra, Gabirol stb. héber versei maig is kiadatlanok!

Sok középkori héber költő verseit irtam le magamnak, sokakat a kéziratok olvasása után egészen új világításban láttam, a XVI. és XVII. századnak számos ismeretlen héber

poétáját fedeztem fel, a szalonikii költőiskola kiadatlan keleti frivolitásai Manuellora emlékeztetnek, pompásan szellemes Hagáda- és Talmud paródiák a középkori „Nőgyűlölők” hatására vallanak. Mennyi kiaknázatlan kincs hever itt, mennyi ismeretlen érték, amelynek közkinccsé kellene válnia nemcsak a zsidó, hanem az egyetemes kultúra érdekében is!

Tegnap délután Segal dr. vendége voltam. Az oxfordi „sakter” kilenc szobás kertés családi házban lakik, mint majdnem mindenki ebben a csodás angol Cityben, amelyet Ruskin a világ legszebb városának mondott. Hiszen legalább két szobában lakik itt minden diák is, mert hát angol felfogás szerint nem lehet ugyanabban a szobában tartózkodni nappal, melyben éjjel hálunk. És minden házhoz persze külön kert tartozik, sőt kettő is, egy hosszú gyümölcsös és veteményes kert a ház mögött és egy keskeny virágos kert a ház előtt. A falak a fundamentumtól a tetőig tarka levél- és virágszőnyeggel vannak borítva és csak fent nyulnak ki csúspáson az évszázados karcsu gót ornamentumok. Az illatos ódon utcákat és a város hattyutavas gyönyörű parkjait stilszerűen disziti az egyetem és a collegiumok tagjainak színes viselete, amely ma is olyan, mint a középkorban volt. A diákok, a mesterek, a doktorok, a professzorok és az itt végzett orvosok, ügyvédek, vagy zenészek még most is csak fehér, fekete, piros, kék meg lila tógában és kétszárnyu bársonyfövegben, szóval „cap and gown”-ban jelenhetnek meg a nyilvánosság előtt, ép úgy, mint a középkorban. Segal dr. is így jött haza az egyetemi ünnepségről, apró gyermekei hancurozva ugrottak elébe, héber szóval üdvözölték és néhány pillanat alatt egy kis palesztinai kolónia varázsolódott elém az angol city kellő közepén. Öt-hat éves fiuk és 7—8 éves lánykák tiszta héber nyelven beszélnek és ujjonganak, hogy a „vendég” is tud héberül beszélni.

— Mé erec Jisrael ata? „A Szentföldről vagy?” kérdi a legkisebb, egy ötéves aranyfürtös kis fiu. Aztán be sem várva a feleletet, tovább gagyog édesen: „Az én nagypám is

Izrael országából való, Petach Tikvából, most itt van a kertben és olvas. „Ha visszamegy haza, én is elmegyek ám vele“.

— Vannak-e még zsidó gyerekek Oxfordban, akik héberül tudnak beszélni? kérdeztem Segal drt.

— Altalában alig vannak zsidó gyerekek Oxfordban.

— Hogy, hogy? Hát milyen nagy a hitközsége?

— Kérdezze inkább, hogy milyen kicsi!

És mindjárt hozzá is tette, hogy „Bodleian Library“ városában, amely a zsidó irodalomtörténetben olyan fontos szerepet játszik, összesen öt-hat zsidó család lakik.

— Diákváros ez, itt mindenki az egyetemből és hozzátartozandóságából él, ipar- és kereskedelem nincs, nem volt semmi, ami a zsidókat nagyobb számban ide vonzotta volna. Oxfordi származású itt tulajdonképen csak egy gazdag zsidó lady, angol typussá asszimilálódott vén kisasszony, sportol és ápolja kedves ölejét, amelynek, ha esetleg tul fogja élni, amit ő maga sem kíván, megható felirású, gyönyörű sirkövet állít majd a kertjében, vagy talán a londoni Hyde-parkban, ahol, amint ön is bizonyára látta, hatalmas sirkövekkel ékes kutyatemető hirdeti a kutyák halhatatlanságát és az emberiség örök hűséges háláját.

Maró oroszos sarkazmussal beszél Segal dr. Előadja a többi zsidó családok történetét is. A legelőkelőbbel, Mister Franks fogorvossal már volt szerencsém személyesen is megismerkedni. Ő ugyanis a hitközség elnöke és néhány nappal megérkezésem után meglátogatott a lakásomon, inom, válogatott angol udvariassággal előadván, hogy kötelességének tartotta, mint elnök, a külföldi zsidó scholart meglátogatni és tisztelettel vendégül meghívni. Tőle tudtam meg azt is, hogy az oxfordi hitközség a londoni anyahitközségsubveniójával tartja fenn magát, és hogy a kis templomot csak kétszer évenként nyitják ki, egyszer a nagyünnepeken és egyszer, amikor a londoni chief-rabbi (olvasd: csif rebbáj) eljön prédikációt tartani. Mert a főrabbi minden várost meglátogat egyszer egy esztendőben.

— És zsidó diákok nincsenek itt ebben a világhírű egyetemi városban? Kérdeztem Segal drt.

— Alig egy néhány. Annyi sincs talán, mint a mennyi a collegeok száma.

Az angol zsidó fiatalemberek nem nagyon törik magukat a diákpályák után. Jobb módot biztosít az ipar és kereskedelem, szóval a „business“, amely Angliában ép oly általános tisztelettel van körülvéve, mint a tudomány. A collegeokba különben is nehéz bejutni, az angol high life gyermekeit nevelik itt főuri kényelemben. A künnlakást pedig csak kivételesen engedik meg.

Közbe két zsidó diák is jött látogatóba Segal dr.-hoz, aki délutánonként héber kurzust tart az egyetemi hallgatóknak. A gyermekek beléjük csimpaszkodtak, a legnagyobbik komoly ábrázattal átnyújtotta iskolai atlaszát, hogy hallgassa ki a leckéből. Átlapoztam a térkép-gyűjteményt, az összes iskolák számára van összeállítva, az első oldal London, a világ közepe, aztán következik a környék, az ország, aztán a gyarmatok, Canada, India, Afrika, Australia stb., aztán a szomszéd országok és a legvégén összegyömöszölve a Balkánnal együtt Ausztria-Magyarország. Mi ez nekik? Egy jelentéktelen pont a földgömbön. Az utolsó oldal, amelyre az iskolában már nem jut idő és a tanító szól, „gyerekek, a többit nézzétek meg a vakációban“. Dehogya is nézik! Inkább tenniszeznek, eveznek, futballoznak, boxolnak.

Nagy foliánssal a hóna alatt csoszog be a szobába az öreg Frumkin. Valamikor fürge volt és fiatal ő is. Gyorsan mozgott ő a világ egyik végétől a másikig. Forró vágyak, nagy ideálok adtak neki szárnyakat. Rabbinus volt Oroszországban és otthagyta fényes állását, gyarmatos csapatot szervezett és kiment Palesztinába az ősi földet művelni. Ő és csapata alapították a „Petach Tikvah“ kolóniát. Egyszer kutat ásatozt a farmon és bedőlt a föld, maga alá temetve két arab munkást. Frumkin a keleten még ma is divó vérbosszútól félve, otthagyta a gyarmatot és vejéhez költözött Ox-

fordba, ahol egyuttal anyagot gyűjthet új művéhez. Most, hogy a szomorú eset már feledésbe ment, visszakészül a szentföldre. És vele készül Segal dr. is. Pedig sok nagy angol városba hívják a rabbiszékebe. Oxfordban is csak a Badleiana héber kéziratokat tartják fogva.

— Szép volna, — mondja az öreg tudós Frumkin — szép volna, ha mindezek az oxfordi héber kéziratok és könyvek ott volnának Jeruzsálemben a zsidó Nemzeti Könyvtárban. Micsoda gyönyörűség még gondolatnak is, ha a szent városban volnának összegyűjtve mindazok a zsidó drágakövek, amelyeket a londoni, müncheni, szentpétervári, párisi gyűjtemények őriznek. Bizony ott volna a helyük Palesztinában! Talán, valamikor! Ha hiszünk a gólusz, a szétszórt zsidó nép összegyűjtésében, hinnünk lehet a zsidó szellem száműzetésének megszűnésében is. Izrael visszatérésével véget ér a „gólusz há Sechina“ is . . .

Londoni levelek.

Beszélő kövek között.

Oxfordi tanulmányaim kiegészítése végett újra át kellett jönnöm Londonba, a British Muzeumba. Héber költői kéziratok dolgában nem vetekedhetik ez az óriási, de fiatal gyűjtemény a századokkal idősebb tiszteletreméltó Bodleiana-val. Viszont a zsidóság legrégibb történetére, a Biblia korára vonatkozó emlékekben páratlanul gazdag. Itt látni azokat a kőre faragott írásokat, amelyek évezredekig a föld alatt heverték és csak nemrég kerültek napfényre, hogy tanuságot tegyenek a Biblia történelmi adatainak igazsága mellett. Itt van II. Ramses hatalmas szobra, aki alatt Izrael fiai rabszolgaságba kényszerítve városokat és gulákat építettek, „Pithomot és Ramszesz“-t. A városokat és gulákat eltemette a homok, a régi egyiptomi rabszolgák utódai, Izrael fiai pedig új gulákat építettek a fejlődő szellemnek és megilletődéssel nézhetik a hatalmas Pharaók roncsait. Poétának való osztályrész itt a porló emlékek között elmerengeni a multakon... Sötét, csendes sarokban huzódik meg Sisák egyiptomi királynak emlékköve, aki Jerobeám idejében „megostromolta Jeruzsálemet és elvitte az Ur házá-
nak minden edényeit és kiürítette a királyi kincstárát“. Hol a kincstár, amit az egyiptomi királyok rablással és gyilkolással gyűjtöttek? Az Ur házának szent edényei pedig az egész világ közkinccsei lettek. Akik legendának és mesének tartották a Biblia elbeszéléseit, itt az írás, olvassátok a kövekről, melyeket más népek emeltek és ugyanazt mondják el, amit a mi Szentírásunk hagyott reánk.

Itt vannak a monumentumok és reliefek, amelyeket Babyloniában és Asziriában ástak ki a föld méhéből. Az

egyik a bibliai N i m r ó d-ról szól, a másik leírja sőt ábrázolja is, amint a legyőzött nemzetek adót hoznak Salmaneszárnak, Asur királyának és az ajándékozók között ott van J é h u, Omri fia, Izrael királya. A Nimród-teremben látni III. Tiglath Pileszer kövét, amelynek felírása elmondja, hogy M e n a c h e m Izrael királya adót fizetett ennek az asszir fejedelemnek. Tiglath Pileszer a Biblia szerint hadakkal segítette A c h a z í t, Juda királyát, P e k a c h Izrael királya ellen és fogságba vitte Ruben, Gad és a fél Menase-törzset. A kis Zsidóország hatalmas szomszédai egyenlenséget és viszályt keverték a zsidó törzsek közé, majd ennek, majd annak ígérték segítséget a testvérharcra, hogy végül valamennyit elpusztíthassák és rabságba hurcolhassák.

A N i n e v e h Galleryben látni S z a n c h e r i b ninevei palotájának reliefjeit és közöttük megemlékezés a Jeruzsálem ellen viselt kemény harcokról. Szancherib kétszázezer lakóst hurcolt el Izrael országából és Chizkijáhu, Juda királya, hogy a többieket megmentse, adófizetője lett Szancheribnek és odaajándékozta neki a templom kincseit. Így olvasható ez a Bibliában és itt az „Assyrian Room“ egyik Szancherib-émlékén. Szancherib visszatért Assyriába. De két évvel később, mikor Chizkija megtagadta az adófizetést, újra Palesztina ellen vonult. L a c h i s volt az első város, amelyet délen elfoglalt. Ezt az ostromot több érdekes jelenetben ábrázolják azok a kiásott domborművek, amelyeket itt az „Assyrian Salon“-ban őriznek. „Szancherib összekeverte az összes országokat és népeket“ — mondja a Talmud, azóta egyetlen faj sem biztos az eredetében, a zsidó faj azonban megtartotta a maga tisztaságát.

Beszélő kövek tesznek tanubizonyságot a Biblia többi eseményeiről és hőseiről, Nebukadnecarról, Belsacarról, Cirusról, Nebuzeradanról stb. A „Semitic Antiquities“ között pedig ott a híres M é s a - k ő, amelyet 1868-ban ástak ki Moab földjéből. Ez a körülbelül háromezer éves emlékkő elbeszéli, hogy Mésa, Moab királya háborút viselt O m r í,

A h a b és egyéb zsidó királyok ellen, amint az a Bibliában olvasható. A kiásott kövek majdnem mind Izrael ellenségeinek győzelméről beszélnek, a zsidó királyok hőstetteit és diadalait nem kövek és szobrok, hanem írások és könyvek örökölték meg, de ezeknél a hőstetteknel sokkal fontosabbnak tartották mindig a Szellem hőseinek munkáját, a próféták és bölcsék tanításait.

A British Muzeum „kövei” beszélnek egyszersmind a britt birodalom világhatalmáról. Palesztinából és Egyiptomból, Babyloniából és Szyriából hurcolták ide a britt fővárosba a kiásott reliquiákat és monumentumokat. Némelyik kőért ép úgy harcoltak a brittek, mint hajdan az asszirok a judeai templom aranykincseiért. De harcoltak egy-egy papirfoszlányért is. Délarábiából nemcsak illatos fűszereket hoztak magukkal az angol katonák, hanem foszló régi pergamenteket is. A British Muzeumban őrzik a jemeni zsidóknak nem egy héber verses-codexét, gyönyörűtanubizonyságul, hogy a számüzött zsidók még ott is, ahol erőszakkal cigánysorba sülyesztették, lelkükkel a kultura magaslatain maradtak. Vályogvetéssel, személtakaritással kell foglalkozniok, a városokon és falvakon kívül kell lakniok kis kunyhókban, a földig alázták testüket, de lelkük felemelkedik a dal szárnyain és száll, száll, mint a castiliai dalnokok földjéről:

Isten, vess véget már fájdalmainknak,
Gyűjtsd össze szétszórt, sebzett nyájainkat,

Küldd Megváltónkat, kiért oly rég sóvárgunk,
Harsogd nagy harsonáddal szabadságunk.

Világ Ura, áraszd irgalmadat.
Mert elbágyadtunk jármaink alatt.

Világ Ura, Te sujtasz és gyógyítasz,
Vérző szívünkre áradjon vigasz.

S hová oly régen vágyunk epekedve,
Vezess Cion hegyére, Szentélyedbe!

Csendes élők között.

Ahol a zsidó történet emléktára ilyen gazdag, kerestek-e a londoni zsidók valami belső kapcsolatot ezzel a multtal, él-e belőle valami a jelenben, konzerválnak-e valamit a zsidóság szelleméből a jövőnek? A távolság mindent megszépít és akik a hivatalos jelentésekből vagy az angol zsidó évkönyvekből szereznek tudomást a londoni zsidó életéről, impozánsnak találhatják a történeti, irodalmi és művelődési társulatok nagy számát. Istenem! ennyi nagyszerű művelő intézmény között minden angol zsidónak a kisujjában lehet az egész zsidó történelem és az egész zsidó irodalom! De ha az ember közelebbről nézi meg a dolgokat, rájön sok mindenféle igazságra és lassanként rezignáltan beletörődik abba a szomorú ténybe, hogy az egész világ egy város és az élet kegyetlen illúziófosztás.

De azért az angol zsidó élet nem valami szomorú látvány. Sőt ellenkezőleg. Vigan folyik a business, zakatolnak a gépek és a Bank of England kormányzója feltétlenül nagy elismeréssel nyilatkozik az angol zsidók pénzügyeiről. Sőt a „Jewish Year Book“ (e cím alatt nem szabad egy olyanfajta irodalmi értékű Évkönyvet képzelnünk, mint aminő pl. az I. M. I. T.-é.) terjedelmes nagy listát mutat be a „Literary Societies“-ről, vagyis irodalmi társulatokról. És mindjárt az irodalom tőzsomszédságában ott van a zsidó lordok, baronetek és nemesek csillogó névsora, a cimereikkel és családfájukkal egyetemben. Egy kis fantáziával az ember elképzelheti, amint ezek a zsidó lordok, baronetek knightek és nemesek bevonulnak méltóságos és kegyelmes asszonyaikkal a zsidó irodalmi társulatok felolvasó estéire. Egyikük elnököl, a másik alelnököl, a többiek meg elfoglalják az első padsorokat. Hátul meg az Osborne-street, a londoni Dob-utca szerény népe huzódik meg áhitattal, hogy hallgassa a nagy Zangwill legújabb zsidótárgyu novelláját.

De csak el kell olvasnunk az „Union of Jewish Lite-

rary Societies" értesítőjét és kijózanít bennünk képzelődésünkben egy szám: 183. Az Unio magába egyesíti az összes angol zsidó tudományos irodalmi társulatokat, számszerint negyvennégyet és az Unionak a költségvetése 183 fontból áll. Az a 183 font persze a 44 társulat adminisztrációjára kellett, előadásokra, könyvek kiadására nem igen telhetett belőle, de nem is volt ilyenekre szükség. Mert, azt az egy-két felolvasó estét, amit az utóbbi esztendőkből rendeztek, a jóízű angol humor szerint, a csendes „Wood-family“, a „facsalád“, vagyis az üres padsorok hallgatták végig. Könyveket meg eleget irt Shakespeare, akinek a műveit szintén többet veszik a külföldön, mint otthon a próféta pátriájában.

Az angol zsidó szellemi élet másik főtényezője, a zsidó sajtó egészen különös valami. Akit a címek könnyen meg tévesztenek, hajlandó lehet konstatálni, hogy Angliában vagy 25 zsidó ujság van. Legalább annyi lapcimet szoktak összejegyezni az angol zsidó kalendáriumok. De ha pl. a „Jewish Lads' Brigade“ kiadja egy lapon jövő havi torna-programmját, az még nem zsidó ujság. Itt jegyzem meg, hogy erről a zsidó brigádról is érdekes mesék keringenek a külföldön. A brigade név téves értelmezéséből terjedt el a hír, mintha Londonban és általában Angliában holmi külön szervezett zsidó önkéntes csapatok volnának. Ennek a „jewish brigade“-nak azonban a katonasághoz semmi köze. Nyolc-tíz éves gyerekek csoportosulása ez, akik megbízott tornatanítók vezetése alatt hetenként egyszer tornagyakorlatokat végeznek testizmaik fejlesztésére.

Ennek a tornaegyletnek ugynevezett „lap“-ja a hetenkénti játékokról referál és hasonló lapok vannak még elég tekintélyes számban. Ezekről nem érdemes beszélni. Az egyetlen tudományos évnegyedes folyóirat, a „Jewish Quarterly Review“, miután Claude G. Montefiore husz éven át reá-fizetett évente 1000 fontot, megszűnt. Ez a revue, amely nagy tudományos missziót teljesített, egyáltalában nem talált

pártfogókra és ha nem áll mögötte az áldozatkész Montefiore, egyetlen száma sem jelenhetett volna meg.

Ellenben nagyszerű virágzásnak örvend az 1841-ben megindult „Jewish Chronicle“, az angol zsidók vezető orgánuma. A másik nagy hetilap a „Jewish World“, amelynek zsargon melléklete is van, inkább az angolosodó orosz bevándorlottakra számít, míg a „Jewish Chronicle“ az angol zsidó bennszülöttek lapja. De éppen ezért roppant érdekes megfigyelni, milyen irányu sajtóorgánum felel meg az angol zsidóság izlésének.

A „Jewish Chronicle“, amelyet a külföldön is jól ismernek, keveset szokott foglalkozni zsidó tudománnyal vagy irodalommal; vezércikket, tárcát vagy verset ritkán találunk benne; csak itt-ott fordul elő egy-egy mű rövid megbeszélése és olykor-olykor megesik, hogy egy teljes cikket is közöl. Egyébként a lap főleg hirdásra szorítkozik, no meg hirdetésekre. Vegyük elő pl. a most megjelent ünnepi számot, amely hatvannégy nagy foliolapra terjed. A sárga borítéklapoknak mind a négy oldala természetesen tele van jó hirdetésekkel, amelyek ezuttal aktuálisan vannak megszerkesztve. „Happy and Prosperous New Year for all patrons of Blooms' Kosher Restaurant 61. Oxford street“. Mr. Bloom tehát „szerencsés és boldog újévet kíván kóser vendéglője minden pártfogójának“. Ezt hirdetteti ökölnyi betűkkel. És hogy mindenki elmehessen személyesen megköszönni a jó kívánságokat, megadja a pontos címet is. Aztán következnek a fehér lapok új fejcimmal. A nálunk szokásos vezércikk helyén itt tudtul adja a kiadó, hogy az eljegyzési, halálozási, lakodalmi és születési hírek közlése szavonkint mennyibe kerül. Aztán következnek azok, akik ezt a jogot szerencsésen már meg is váltották. Első rovat: Születések. „Szeptember 8-án Sámuel Lawrence Solomonné, született Dina Hyman egészséges leányt szült. A neve Hanna. Lakás 7. Chappel-street“ stb. Szóval lehet gratulálni. Második rovat: Bármicvák. „Aron, Mr. és Mrs. I. Cohen legidősebb fia szep-

tember 8-án, maftirt fog olvasni a nagy zsinagógában. Ronkokat és barátokat szívesen látnak" stb. Harmadik rovat: Eljegyzések. Negyedik: Lakodalmak. Ötödik: Halálozások. Hatodik: In Memoriam. Ez egy angol specialitás, egy újfajta kaddis. Akinek halottja van, az a haláleset évfordulóján közzétesz a „Jewish Chronicle“-ben egy ugynevezett in memoriam hirdetést. Pl. „Drága testvéremnek, Isaac Harris szeretett emlékére, aki meghalt 1901. szeptember 14., azaz 5561, niszán hó elsején. Hart Albertné 15. O'Reillyroad“. (Ebbe a kaddisba, melleleg megjegyezve, egy kis tévedés csuszott bele. Niszán hó, a Peszachünnep tavaszi hónapja, sohasem eshetik szeptemberre. Hartné tudja, hogy a testvére a zsidó újévkor halt meg és azt meg az iskolában tanulta még, vagy valami kalendáriumban olvasta, hogy az első zsidó hónap a niszán. Tehát nyilván azt hitte, hogy az újév niszán hó elsején van, holott Roshasonó tisri [a hetedik hónap] elsejére esik.) De nemcsak nők, akik nem mondanak kaddist, hanem férfiak is tesznek közzé ilyen in memoriamokat feltűnően nagy számban. Ezzel talán megtakarítanak egy utat a templomba, mert hát „Time is money“ „az idő pénz“, az időt escomptálni lehet businesssekre.

A hetedik rovat: Sirkőkiállítások. A nyolcadik: Köszönetek részvétkifejezésekért, vagy üdvözetekért. A kilencedik: Zsinagógiai imarend. A tizedik: Kosher Boordinghouses. A tizenegyedik: Ujévi üdvözetek 56, azaz ötvenhét hosszú hasábon keresztül, alfabetikus sorrendben elhelyezve. Pl. „Mr. és Mrs Louis Amstell és gyermekeik szerencsés és boldog újévet, valamint kellemes bőjtöt kívánnak kedves szüleiknek, nagypapájuknak, nagymamájuknak, nénikéiknek, rokonainak és barátaiknak“. Ilyen kedves kívánságoktól roskodozik 56, azaz **ötvenhat** hosszú hasáb.

Azután következik a tulajdonképpeni lapszöveg. Első helyen rövid kétsoros hírek. Utána „Week by Week“, aféle „Jegyzetek“ a hét eseményeiről. Utána egy néhány soros hír,

amely tudtul adja a közönségnek, hogy a Messrs. Sámuel Montagu and Co. cégben, amelynek tulajdonosai előkelő gazdag zsidók, a napokban változás áll be. Utána egy másik kis hír, hogy Dayan Hyamson a legközelebbi szombaton „talmudic discourse“-t fog tartani a nagy zsinagógában. The Theme will be: *שלחו ליה לאברהם דשמואל דה"ש דף כ"ה* Szóval nagy „pilpul“ lesz, készülni lehet tűzijátékra. Talán ez is soronként megfizetett hirdetés. Hiszen egyes amerikai zsidó lapokban még a rabbik is soronkénti honoráriumokért közlik ünnepei beszédeiket, de a honoráriumot nem az ujság fizeti a szerzőnek, hanem ellenkezőleg a szerző fizet soronként a beszéd közléséért, mert hát ez nagy reklám neki és fölviragoztatja zsinagógáját, amely legtöbbnyire az ő magánvállalata. Business is business.

De folytassuk a Jewish Chronicle bemutatását. Ujra halálozások következnek, még pedig az előkelőbbek, nekrológokkal. Utána felelet a következő kérdésekre: „Miért fujnak ujévkor a sofarba?“. „Miért viselnek a zsinagógában fehér ruhát?“. Majd egy cikk a zsidó ujévről. Utána egy egész oldalt egy hajnövesztő hirdetése foglal le, Csillag Anna-féle hosszú haju nőalakkal. Majd egy hosszú referáda Rev. Isac Sámuel rabbi 50 éves jubileumáról, természetesen arcképpel. Ez a leghosszabb cikk a számban. Utána, az érseki tekintélyű londoni chief rabbi 30 soros pásztorlevélben *לשנה טובה* kívánatait fejezi ki hiveinek és buzdítja őket hathatós működésre a következő zsidó naptári esztendőre. Ezután ismét egy hosszú cikk következik Dayan Hyamson (Ez alighanem „ben-Chajim“-ból angolosított Chajimsohn, irva Hyamsohn, ép úgy, mint ahogy az én nevemet is hallás után az angol ortografiának megfelelően P a t i a-nak irták) és Rev. Green 25 éves jubileumáról, a jubilánsok arcképével. Az ujév alkalmával visszatekint a Jewish Chronicle a régi esztendőre és összeállítja a zsidókra vonatkozó bel- és külföldi eseményeket. Magyarországról pl. feljegyzí egyéb mesék között, hogy a múlt évben Turócbán vérvád fordult elő(?) és hogy ju-

nibusban Szegeden a keresztény szocialisták teleaggatták a város utcáit plakátokkal, amelyekben felszólítják a keresztény lakosságot, hogy üssék agyon és irtsák ki az összes zsidókat(?) Ezekből a külföldi kacsákból megállapíthatjuk, mit érnek azok a hírek, amik viszont a külföldről kerülnek a mi lapjaink hasábjaira. Ezután ismét két nagy női fej következik, hirdetve olcsó kalapokat. Majd néhány apró irodalmi hír, közbeszurva egy óriási hirdetés. Ujra apró külföldi hírek, közöttük egy nagy hirdetés: „Biscuits are kosher?“ Utána a Singer-varrógép hirdeti magáról egy egész lapon, hogy „an ideal ראש השנה present“. Még egy néhány apró hír és hirdetés vegyest, aztán következik záradékkul egy árva lap, két oldalára terjedő gyermekmelléklet, egy mesével és két verssel. Mintha jelezni akarná, hogy mese és a vers csak gyermeknek való.

De a „Jewish Chronicle“ azért becsületesen teljesíti a hivatását. Az angol zsidó megtudja belőle, amit tudni óhajt, a többire meg nem kíváncsi. Hogy az angol zsidók összes tudományos és irodalmi egyesületeik uniójára 183 font sterlinget költenek, a hirlapi, ujévi üdvözletekre pedig 1000 fontot, az az ő dolguk. Egyelőre mincsenek valami nagyon súlyos problémáik. Az antisemitizmus még csak csirájában bukkan fel. Ha terebélyes fa lesz majd belőle, ők sem lesznek olyan könnyűek és „kedélyesek“. Ma még az összes angol napilapok lármás vezércikkeiben tiltakoznak az orosz cár tervezett angliai látogatása ellen. „The Czar the bloody“. A véres czár, a progromok patronusa nem léphet a szabad Anglia földjére. És az angol kormány kénytelen volt nyomása alatt az uralkodói találkozást a tengerre, a cár yachtjára kitolni. De a találkozás mégis megtörtént. Angolország Oroszországgal szövetkezik, az orosz rubelek fognak gurulni Albionba és a nyomába itt is a zsidógyűlölet virágai fognak fakadni. Azonkívül a zsidó lakosság is feltűnően szaporodik. Száz évvel ezelőtt egész Angolországban 8000 zsidó lakott, ma közel félmillió a számuk, magában Londonban majdnem 200,000 zsidó

lakik és a keresztény munkásság több mint 100 utcát „üritett ki“, az East Enden, hogy a folyton beözönlő zsidók itt egymás között maradhassanak. Most még kudarcot vallott az „Alien Bill“, az idegenbevándorlást korlátozni akaró törvényjavaslat, de a javaslat készen vár és jöhet idő, hogy korlátozni fogják nemcsak az „idegenek“ bevándorlását, hanem a bennlakó „idegenek“ jogait is, — akkor talán majd komolyabban fognak foglalkozni a zsidóság problémáival az angol zsidók is.

Hitközség és Vallás.

Amilyen távol áll az angol zsidók szellemi életének igazi belső képe a nevek és címekből nyert csalékony külső képtől, ép olyan messze van egymástól kép és valóság a hitközségi és vallási élet terén is. Mégis a decentralizáció itt jótékony hatással volt és London Westjében is több zsidó élet pezseg, mint Budapesten. Az „United Synagogue“ vagy „egyesült hitközség“ tizenhat gazdag zsinagógából áll, mindegyiknek megvannak a maga előljárói, rabbijai, tisztviselői, az egész hitközségnek az élén pedig Lord R a s z c s á j l d áll, akire csak akkor ismerünk reá, ha leírva látjuk a nevét: Rothschild. Nem kell ennek sem a jelentőségét tulbe csülni, de mindenesetre jobban emeli a hitközség prestizsét, mint pl. a legtöbb elnök neve a pesti hitközségnél, pedig Pesten is a pénz adja a kvalifikációt a vezetői állásra, Londonban legalább nem elégszenek meg azzal, hogy az „elnök“ urnak sok pénze van a kasszájában, hanem olyat választanak, aki a kasszáját ki is nyitja és juttat millióiból a zsidó intézményeknek, amint azt Lord Rotschild nagy bőkezűséggel teszi. Az „United Synagogue“ szellemi vezetője „Very Rev. Dr. Adler“, aki nemcsak névleg, hanem valóban fő-r a b b i, az angol zsidók hercegprimása, a püspök és lordok klubjának, az Athenaeumnak egyetlen zsidó tagja. Az oxfordi egyetem ép úgy tiszteletbeli doktorrá avatta, mint II. Vil-

mos császárt. Szombatonként felváltva prédikál a két legnagyobb zsinagógában és miután a távolságok óriásiak, felváltva lakik, majd az egyik, majd a másik zsinagóga melletti lakosztályában.

A másik és legrégebb nagy hitközség a „Spanish and Portuguese Jews Congregation“, még 1660.-ban alakult. Ide tartoznak a régi spanyol és portugál zsidók leszármazottjai, két zsinagógájukban a szefárd ritust konzerválták. Chachamjuk „His Excellency Very Rev. Dr. Gaster“, a híres tudós és zsidó műgyűjtő, elnöke Sir Francis Montefirre, szintén ismert név.

A tulajdonképeni „neolog“ jellegű hitközség, a „West London Synagogue of British Jews“. Itt nincs se kántor, se operatőr, hanem a „minister“, vagyis rabbinus felolvassa hangosan az imákat és a közönség halkán utána mondja. Viszont a szószék nem csupán a rabbié, hanem mindenkié, akinek a zsidóság számára értékes mondani valója van. Gyakran prédikál itt Claude Montefirre, a bibliai zsidóság, és a reform egyik legbuzgóbb apostola, a West London Synagogue Association tudós elnöke.

De sem reform, sem orgona, sem kórus, sem laikus, sem papi prédikáció nem teremthette meg azt a természetes zsidó életet, amely az orthodox szellemű hitközségben, a „Federation of Synagogues“ 47 zsinagógájában vibrál, forr és pezseg. Bevándorolt zsidók élnek itt tovább azt a zsidó életet, amit Orosz-lengyel hazájukból magukkal hoztak. Ezeknek a diszelnökök, a konzervatív Lord Swythling mellett, lord Rothschild, bizonyoságul, hogy itt nem csináltak a zsidóságból politikai kérdést és orthodoxia-neológiából inkompatibilitást. A különböző árnyalatu és szertartású hitközségek teljes autonómiával a maguk szellemének megfelelően kormányozzák magukat, de ahol csak lehetséges, együtt működnek, együtt alkotják különösen a jótékonyági intézményeket. Az „Anglo Jewish Association“ és a „Committee of Deputies of the British Jews“

egybefoglalja az összes zsinagógák képviselőit, szintugy közös a „Board of Guardians for the Relief of the Jewish Poor“, amely milliókat költ évenként a szegények támogatására. Ad, kölcsönöz, tanítat, munkát szervez, gyógyíttat, ruház és azonkívül szubvencionálja a többi jótékonyági intézményeket is.

Az angol zsidó arisztokrácia.

Nem vagyok hive semmiféle „arisztokráciá“-nak, még a szelleminek sem. „Ha sokat tanultál, — mondja a Misna — ne tartsd magad nagyra vele, hiszen erre születél“. Travesziával ez a példabeszéd így is szólhatna: „Ha sok pénzt szereztél vagy örököltél, ne gőgösködj vele, — hiszen csak szerencséd volt“. Minden aristokracia lényegében stagnációt jelent, megcsontosodást, holt formában merevedést, tehát a haladás ellentétét, a zsidó „aristokraták“ pedig azonkívül, külön tradíciók híján, nagyon ki vannak téve az asszimilációnak, az elzsidótlanosodásnak és amellet még közvetve példájuk utánzására is csábítanak, másrészt meg helyzetüknél fogva előtérben állva, irigységet és gyűlöletet gyűjtenek és hárítanak zsidó testvéreikre is. A zsidó arisztokraták csak akkor tekinthetők zsidó és emberi szempontokból nyereségnek, ha emelkedésükben emelik népük színvonalát, ha azt a tekintélyt és presztizst, amelyre a mai társadalmi rend mellett szert tettek, a zsidóság javára fordítják, és népüknek tesznek vele szolgálatot.

Az angol zsidó aristokrácia nagyrésze teljes elismerést érdemel ebben a tekintetben. Az angol konzervativizmus a zsidókban is bizonyos konzervativ szellemet támogatott. Tessék elképzelni zsidó mágnás asszonyokat, akik szombatként a zsinagógába járnak, sőt folyamodványt adnak be Ő felségéhez, hogy az udvari fogadásokat kegyeskedjenek péntek estéről hétköznapi áttenni, mert a zsidó nőnek valója előírása szerint, a péntek estét családja körében kell töltenie. Ahhoz, hogy ilyesmi lehetséges legyen, persze, kell,

hogyan az udvarokban is ilyen legyen a szellem és nem reakciós és gyűlölködő. Budapesten azonban a zsidó nő-, vagy leányegylet is tüntetően zsidó ünnepre, vagy böjtnapra teszi báljait vagy piknikjeit. A zsidó konzervativizmus egyszerűen zsidó önérzetet is nevel. Angol fogalmak szerint lehetlenség, hogy valaki letagadja zsidó voltát, vagy hogy hizelegjen neki, hogy kereszténynek nézik. Ezt a zsidó gentleman inkorrekttségnek, jellemtelenségnek tartja, hát még a kikeresztelkedést, ami különben nagyon ritkán fordul elő. A legelőkelőbb zsidó mágnások és ladyk személyesen vezetik a legszegényebb zsidók apró egyleteit. Szinte természetesnek találják, hogy az ő jótékonyági működésüknek fóruma a zsidóság, és a vérükbe ment át a tudat, hogy az igazi „ur” lény az önérzetes nyíltság és hogy az arisztokrácia, ha nem parvenü, szinte természetesen ragaszkodik születésének konsekvenciáihoz. Sőt akárhány a címerét is zsidó motívumokból állította össze. Francis Abrahám Montefirre címerén háromszor olvasható héber betűkkel ez a szó: *ירושלים* Jeruzsálem. Lord Swaythling címerén az oroszlánál és pálmával diszitett pajzsot két judeai harcos tartja. Ő maga kétszer volt Palesztinában, az ottani zsidókérdés tanulmányozása végett. Nálunk, Magyarországon először is hazatérés a Palesztinával való foglalkozás és nemcsak a zsidó „fő- és köznemesek” nem tennék címereikre a héber szót, hanem még a „köznép” is nagy ünnepekkor templomból jövet gondosan újságpapírba burkolja az imakönyvet is, mert hát a háttán lévő aranyozott héber betűről mindenki reá ismerhetne.

Hány zsidó lord van Angliában, igazán nem fontos. A lord titulust egyébként a főnemesség öt osztálya viseli, a duke, marquis, earl, viscount és baron. Mindezek tagjai a Lordok, vagy Peerek házának. Lordnak cimezik még az Uristent is. „És szólt Isten Mózeshez”, az angol bibliafordításban így hangzik: „And the Lord spake unto Moses”. A lordok fokozata tehát Istennél kezdődik és a baronnal végződik. A zsidó „lordok” mind az utóbbi címet kapták,

ami körülbelül a magyar grófi címnek felel meg, sőt ennél is több, minthogy, csak a legidősebb fiu öröklí és így ritkább. A magyar bárói címnek megfelel az angol *Baronet*. Ilyen is van zsidóban vagy egy tucat. Azonkívül sok *knight* (lovag) és hivatali arisztokrata, mint pl. a legmagasabb bírói tisztséget betöltő híres *Rufus Isaac*, akit angol kiejtés szerint *Ájzik*-nak mondanak, egészen úgy, mint Beregben, vagy Máramarosban. Az angol nyelv ép olyan zsargon, mint a jiddis.

„The jewish poor“.

Bucsuzásul az angol zsidóktól, hadd szóljak még a szigetország zsidó proletárjairól, azokról a bántott emberekről, akiket a sors az élet fenekére vetett, hogy ott névtelenül és ismeretlenül vergődjenek. A gazdagokkal, a nagy pozíciókban ülőkkel, az élet örömeinek kizsákmányolóival, azokkal, kiket pénzük vagy érdemük a magasba emelt, foglalkozik a zsidó krónika, tele vannak a zsidó évkönyvek és dobolják a neveiket a zsidó lapok. És mennyi igaz érték vész el a mélységekben nyomtalanul. Nem tudjuk, hogy éltek, nem tudjuk, hogy meghaltak. Csak a „tömeg“ gyarapodásáról vagy fogyásáról hallunk. És mennyi csillogó drágakő rejtőzik el a szemünk elől a mélységek méhében. Nincs aki kiemelje s önmagukban nincs annyi erő, hogy kitörjenek a föld alól, mint a vulkán.

Beszélnek külön-külön minden zsidó lordról, vagy baronetról, a zsidó proletárokat pedig, egy név alá foglalják: „the jewish poor“. „A zsidó szegénység“.

Az én angolföldi tartózkodásomnak nem az élő angol zsidók tanulmányozása volt a célja. Ennek csak egy-egy oldalpillantást szentelhettem. Az állam és a felekezet tanulmányi ösztöndíjai régi holt írásu pergamentek betűzését tűzték ki feladatommul. És én ujjongtam, hogy ezt a feladatot teljesíthetem. Mert azoknak szellemeit, akik e régi pergamenteket teleírták, azelőtt is gyönyörködve idéztem. De olykor-

olykor, mikor a sárga lapok fölött görnyedve ültem, a könyvekkel bélelt falakon keresztül megütötte fületem a robogó autók zaja és elgondoltam: kint a gazdag utcákon és az utcák alatt az élet kivilágított csatornáiban, száguldó kocsisorok szállítják a városon keresztül-kasul a nyüzsgő embereket, üzletekkel, tervekkel és vágyakkal; köröskörül zakatol a világváros vérkeringése, amely a szívből, a milliárdokat rejtő Bank of Englandból indul ki és a szívhöz, a milliárdokat rejtő Bank of Englandhoz tér vissza; mindenütt feszülnek az idegek, erőlködnek az izmok és én beletemetkezem egy halott sejtbe és élösködöm egy halott világ maradékain. És ekkor otthagytam a papírfélszket és kimentem az utcára, a ragyogó kirakatokkal teli Oxfordstreetre, felültem egy motoros omnibuszra, vagy ahogy az angolok, hogy több idő maradjon az üzletre, takarékos rövidséggel mondják: egy „busz“ tetejére és vitettem magam. A kalauz egymásután hirdeti a stációkat és egy negyed óra múlva torkaszakadtából kiáltja a mindenható szót: Bank of England. Ez minden iránynak első és végállomása. Ide vezet minden ut, akár csak a szent Rómába. Egy percre felnéztem a hatalmas Pénzisten görögstilű templomára és megteltem érthető „kommunista“ haraggal. Azután bölcs rezignációval tovább mentem. Néhány lépésnyire a milliárdok mögött ott a zsidó proletárnegyed, a „jewish poor“ ghettoszerű városrésze, amelynek alig méternyi szélességű utcái talán még a nagy londoni tüzvész előtti időkből maradtak fenn.

A Baedeker is figyelmezteti a turistákat, hogy ne mulaszták el a londoni zsidó negyed megtekintését. A nagy urak, akik ezreket költenek el egy nyári üdülőtúrára, mért ne nézzék meg azokat az embereket, akik az ilyen nyári kirándulás költségeiből három évig élnek el? Groteszk látvány, amint a szűk és nem éppen illatos zsákutcákban, a nyomornak eme majdnem elzárt menedékhelyein, ott lebegnek a monoklis urak, elegéns hölgyekkel a karjukon és bebámulnak az alacsony lakások nyitott ablakain, vagy reá-

meresztik szemeiket az ajtóban ülő zsidó asszonyra, aki a szegénységtől dekoltáltan hámozza ebédre a potatost, a nagy angol burgonyákat.

Engem természetesen nem a Baedeker jó tanácsa vonzott a „jewish poor“ negyedébe. Nekem ez nem látványosság volt, hanem valami, ami elszomorított, de egyben felémelt. Ugy éreztem, hogy itt ezek között a nyomoruságos alacsony házsorok között van tulajdonképpen a zsidóság, az a régi titokzatos erő, amelyet semmi sem képes megtörni. Itt, ahol egy-egy házból, amelynek héber felirata בית המדרש kihangzik a talmud-tanulók ismeretes melódiája, az a sok ezer éves bölcsődal, amely annyi kitörő életet és kikivánczó energiát altatott el. De az új ghettoiban ott van a Beth-Hamidras mellett a modern „Jewish Institute“, és „the Library“, a zsidó könyvtár, amelyet az előkelő városnegyedből, ahol senkinek sem kellett, nagyon okosan ide helyeztek át, ahol a statisztikai kimutatás szerint, a múlt évben 49,775 könyvolvasó, 25,366 ujságolvasó és 30,500 tanfolyamhallgató fordult meg. Ezek a számok eléggé bizonyítják, hogy a szegénység nem ölte ki a „jewish poor“-ból a szellemi érdeklődést. Sőt éppen itt van a zsidó szellemi élet, amit a vagyonsabb osztálynál, kevés kivétellel, hiába keresünk.

A jó móduak megelégszenek azzal, hogy a Jewish Chronicle-ből elolvassák a zsidó születéseket és halálozásokat, kinek kell kondoleálni és kinek kell fia barmicvájához vagy leánya lakodalmához gratulálni. De ott azokban az ingyen olvasótermekben, amelyeket, igaz, a pénzes osztály tart fenn, látni görnyedt, vén zsidókat, akiknek arca elárulja, hogy életük keserves küzdelmek és nagy nélkülözések között telt el; látni kerges tenyerű, csillogó szemű fiatal zsidó munkásokat és munkásnőket, akik a nap nagy részében zakatoló gépek mellett szövögetik az új világ álmait; látni szegény diákokat és diákjelölteket, akik talán csak ágyat bérelnek estére, de nappalra széket nem kapnak; látni szegény hajótörötteket, akiket messze földekről vetettek ki ide az élet

hullámai; látni az ugynevezett „szedett-vedett” népséget, amelyben azonban hatalmas energia lakozik, görcsös ragaszkodás az élethez és rendületlen törtetés a magasabb élet felé. Ez a „szedett-vedett nép” megtölti szabad idejében az ingyenes olvasótermeket, beletemetkezik a külföldi zsargon vagy héber lapokba és olvassa a maga nyelvén, mint halad a civilizáció, a kultura. Egy-egy laphasábról szívébe nyilal egy lázító gondolat, egy szomorú vers, egy bus tragédia. Este azután elmegy a maga zsidó klubjába, azaz egyletbe, (klubjuk csak a gazdagoknak van,) és hall eszmecserét a zsidóságról, az új zsidó irodalomról, a szocializmusról, vagy a cionizmusról. Itt egy csoport héberül disputál, ott meg már szavalják Bialik prófétai pátoszu verseit. Itt vitatkoznak a cionisták és a territóriálisták, hogy Cion-e a zsidóság jövője, vagy valamely más független zsidó territorium, itt a zsidó kulturát tartják a legfontosabbnak, ott a zsidó gazdasági kérdést. De mindnyájuk előtt probléma a zsidóság, mindnyájukat foglalkoztatja a zsidóság jövője.

Itt, e „szedett-vedett” nép között van a zsidó szellemi élet. Itt van a zsidó szellemi erő, amely előre tör, hogy visszahódítsa a múltat és a jövőt.

Nyolc zsidó könyvtár működik Londonban. A legnagyobbak impozáns statisztikáját fentebb mutattam be. De van szép publikumuk a többieknek is, amelyek mind a „jewish poor” centrumaiban vannak elhelyezve. Fenntartóik, — dicséretükre mondom, — a gazdag zsidók. Montefiore, Mocatta, Lord Swythling, Lyon Moses, — a zsidó könyvtárak legnagyobb jótevői. Az utóbbi maga 100,000 koronás alapítványt tett az egyik zsidó könyvtár javára. (Budapesten még egyetlen nyilvános zsidó könyvtár sincs!)

A „jewish poor” nem elégszik meg azzal, hogy nagy erőfeszítéssel megszerzi mindennapi kenyerét. Arról is akar gondoskodni, hogy a héber nyelv életben maradjon, illetőleg feléledjen. Több „Hebrew Speaking Society” (héberül beszélő

társaság) ápolja az új héber nyelvet és terjeszti az új héber irodalmat. Ezeknek és a hasonló célú zsidó egyleteknek, csak a címük angol. Egy angol zsidó főur vállalta a sok áldozattal járó protektorságot, a tagok azonban még csak tanulgatják az angol nyelvet. A társalgási idioma, ahol nem célszerűen a héber, rendszeren az orosz zsidó zsargon. Mert ez a „jewish poor“ leginkább bevándorolt orosz zsidókból áll. Sőt egyes egyletek a városok neveit viselik, ahonnan a tagok származnak. Van briszkai, varsói, lodzi stb. „jewish benefit society“. Szervezkednek azonkívül foglalkozások szerint is. Itt van egy „General Jewish Workers Organisation“ (Zsidó munkások általános szervezete), „Jewish Compositors and printers Union“ (Zsidó betűszedők és nyomdászok egyesülete), „London Jewish Tailoresses Union“ (Zsidó varróleányok uniója), sőt „Union of proprietors of Chedarim“, vagyis chéder-tulajdonosok uniója(!), amelynek 120 tagja van és ebben a 120 chéderben legalább kétszer annyi melámméd tanítja a talmudot. És ebbe a számba még nincsen belefoglalva a sok Talmud-Tóra, amelyeknek szintén van egy bizonyára nem milliárdos „Talmud-Tora-Trust“-jük Lord Swythling elnöksége alatt!

Nem kell azonban úgy képzelni, mintha ez a londoni „jewish poor“ egyebet sem tenne egész életén át, mint vagy ül a gyárban, a műhelyben és keresi a mindennapi kenyerét vagy pedig ül a könyvtárban, az egyletben és művelődik. Ez egy kissé egyhangú volna. Szükség van egy kis szórakozásra is. Erről gondoskodnak a „Friendly and benefit societies“, ahol van billiárd, játékasztal és barátságos csevegés. Aki ki akar adni egy pennyt, az viszi a gyermeket a mozik egyikébe, sőt viheti a zsidó mozik egyikébe, ahol a mozgóképeket zsidó betűkkel magyarázzák meg. Aki még nagyobb luxusra vágyik, megy a zsidó színházba, ahol héber dalokkal spékelt zsargon darabokat adnak elő. A hirdető oszlopok plakátjai öles héber betűkkel közlik, hogy e héten a következő pompás darabokat játsszák: אמאמאם הארין

(Egy anya szive), „Miske Moske“, „A tajbe Mispoché“ (Egy süket család), „Abdul Hamids Mapóle“, (Abdul Hamid bukása), de sorra kerülnek komolyabb darabok is Shakespeare-től, Schillertől, Lessingtől klasszikus zsargon fordításban, „in rein zsargon iberzect“. Azonkívül tekintettel a közelgő nagy ünnepekre, már most hirdetik, hogy „Ros hasono ün Jom-kipur vet der berihmter Chazn Reb Cevi Arje fin Tarnov mit grajszn Kor davenen“, vagyis: „R. Cevi Arje, a híres tarnovi kántor fog előimádkozni nagy kórusával“.

De nemcsak a hirdető oszlopok vannak tele héber és jidis plakátokkal, hanem az üzletek cégtáblái és kirakatai is. Az egyik üzlet ablakában: שימכער יארד (építőfaüzlet). Ez már angol zsargon, de a legtöbb az orosz zsidó zsargon „Daj wajnt egite Kechn far Chaszenesz un Briszn“ (Itt egy jó szakácsné lakik, lakodalmakra és szudékre ajánlkozik). Itt egy politikai plakát, amely szavazati jogot követel a nőknek, שיממען פאר די ווייבער ott egy utirányító tábla, mely héber betűkkel jelzi az utcákat, a villamosvasut állomást, vagy a postahivatalt, ezek már hivatalosan elhelyezett jelzések, mert az East Endban még a rendőrnek is tudnia kell zsargonul, ami megint az angolok liberalizmusát dicséri.

Az angolok különben régi tisztelői a héber betűknek. A bibliát ők adták ki a legtöbbször még eredeti héber nyelven is. És aranyvésésű héber betűk csillognak még a Westminster Abbeyban is. Ebben a hatalmas koronázó templomban, amely tele van nevezetes sirboltokkal és emléktáblákkal, temette el 1764-ben Sir Morland Sámuel elhalt ifju hitvesét és emléktáblájára reávésette kegyeletből héberül ברוכה את לה אשתי יקרה וזרונה לברכה (Aldott légy Isten nevében, drága feleségem, áldott legyen az emléked, te derék asszony!). Alatta angolul: „Carola, Morland Sámuel báró felesége, meghalt 1764-ben, huszonhárom éves korában“. Morland még egy éven belül újra megházasodott és még abban az évben elvesztette második hitvesét is. Erről szól a másik héber emléktábla. Jóbb bibliai rezignációjával: היתה בנשים אשת חיל

יד ה' עשתה זאת. ה' נתן וה' לקח יהי שם ה' מבורך („Oh asszonyok legszebbike, a derék nő! Isten keze tette ezt! Isten adta, Isten elvette, legyen Istennek neve áldott!“). És alatta angolul: „Anna, Morland Sámuel báró felesége. Meghalt 1764-ben, huszonhárom éves korában“. Milyen tragédiát rejt magában ez a két felirat, ki tudja! De a keresztény báró lelke a szent nyelvben keresett megnyugvást.

A londoni West End olyan messzinek látszik az East Endtől, mint a földkerekség két sarka. Az nyugat, ez meg kelet. De a két „vég“ zsidósága nincs egymástól elszakítva. Az East End szegényei élnek a zsidó életet, a West End gazdagain pedig gyakorolják a zsidó jótékonyt, még pedig annyi intézményben, hogy még a nevüket felsorolni is sok volna. A „Four per cent“ (száz után négy) egyesület pl. 4%-os kölcsönt ad megszorult iparosoknak, munkásoknak, szegényeknek, minden zsiró nélkül. Elnöke Lord Rothschild, aki nemzeteket és fejedelmeket is kiment pénzzavarukból. Négy százalékos körülbelül ad a Bank of England is, ahol a pénz bizony némileg biztosabb, mint a szegény zsidó iparosoknál. Mégis milliók forognak így kis összegekben a szegények között egyedül becsületükre bízva.

A „Jewish Poor“ aztán azzal hálálja meg az elegáns City jóságát, hogy ő szállítja neki a zsidóságot. A zsargonul beszélő orosz zsidó gyorsan megtanulja az angol nyelvet, a fia már angolosítja a nevét és helyet foglal valamelyik előkelő üzleti vagy ügyvédi irodában, esetleg már maga üzlettulajdonossá, ügyvéddé, egyetemi tanárrá, lorddá válik. Hiszen ugyanígy lett Stern-ből Lord Wandsworth, vagy Roth urból Lord Swaythling!

Londonból Amsterdamba.

Angliából visszafelé Hollandián keresztül vezetett az utam. Szerdán délután még jelen voltam a londoni zsidónegyedben a „Board of Guardians” kölcsönkiosztásánál és csütörtök délelőtt már magamba szívtam az amsterdami Jodenbreestraat halszagát. A „Graet Eastern Railway” vasút- és hajótársaság reklámplakátjain két ember nyujt egymásnak kezét, az egyik Londonban, a másik Amsterdamban áll; összefogott kezeik alatt az északi tenger misztikus vize hullámzik, de olyan keskeny sávban, hogy bátran át lehet rajta lépni. A valóságban azonban, ha egy londoni „jew” szállim alejkumra akarja nyujtani a kezét egy amsterdami „jod” felé, négyszáz kilométernyi utat kell tennie, a felét szárazon, a felét tengeren. A expresszvonatok és a gyorshajók megrövidítik a távolságokat, egy óra alatt Londonból Harwichba, az angol kikötőbe viszik az utast, a vonat szinte belefut a hajóba, amelybe átüríti egész tartalmát. Tíz óra van, az emberek lefekszenek a megvetett ágyakba és aki nem virraszt a fedélzeten, hogy a tenger éji mutatványaiban gyönyörköd-jék, az kényelmesen átaludhatja az éjszakát, míg reggel öt órakor fel nem kelti Hock van Holland előtt a matrózok hangos készülődése. Két óra múlva az ember már az „északi Velence” valamelyik kávéházában reggelizhet.

Igy is elég közel van tehát a londoni zsidónegyed az amsterdamihoz és könnyen nyílik alkalom a kettő összehasonlítására. Az első, ami az összehasonlításnál szembetűnik, az, hogy míg Londonban az Osbornstreet és a többi zsidó utca tele van héber betűs cégtáblákkal és plakátokkal, Amsterdamban a Jodenbreestraaton nem látni sehol egyetlen

héber betűt sem. Itt hollandul hirdetnek, hollandul beszélnek és hollandul viselkednek. A londoni zsidónegyed alig különbözik a krakóitól, míg az amsterdami speciális valami. Ennek magyarázata az, hogy a londoni zsidónegyed lakói csakugyan nagyrészt Krakóból, Varsóból és egyéb galiciai vagy oroszországi városokból költöztek oda és magukkal hozták az angol szigetre egy darab Galiciát, az amsterdami zsidók ellenben a zsebükben hordják az ősi nemesi leveleket.

Mikor Menase ben Izrael amsterdami rabbi kieszközölte, hogy Angliában megengedjék a zsidók letelepedését, a hollandiai zsidók már keresztény művészek mecénásaiként szerepeltek és a Jodenbreestraat egyik házában, a zsidónegyed kellő közepében ott lakott Rembrandt, aki azzal háláltameg a zsidók műpártolását, hogy csodálatos aranybarna fényével a legélőbb zsidó arcokat világította meg. Annyi őszinte részvéttel és szuggesztív érzéssel rajzolta meg a rabbik arcának át-szellemültségét és szemük mély szomorúságát, hogy nagy művészek zsidónak vallják Rembrandtot. Pedig csak lelkével volt rokon a hollandi zsidókkal, akik viszont a holland lélekhez simultak. Az amsterdami „Rijks-Museum“ képtárában őrzik Rembrandtnak egyik remekét, címe: „Het jodsche Bruidje“ „a zsidó menyasszony“. Ezen a képen látni legjobban, hogy a hollandiai zsidók már kétszázötven évvel ezelőtt is külsőleg teljesen asszimilálódtak, viseletük, sőt gyakran arckifejezésük is egészen hollandi.

És az amsterdami zsidónegyed ma is holland jellegű. Akár a Nieuwe Hoogstraaton, akár a Snoekjesgrachton megyünk keresztül, mindenütt fülsiketítő lárma csap felénk, a gyümölcsárusok igyekeznek tőlük telhetőleg minél nagyobb zajt ütni és nemcsak az árakkal, hanem hangjaikkal is versenyeznek. De ez a kép holland kép, hasonló azokhoz a vásári jelenetekhez, amiket Teniers művészete örökölt meg. Zsargon beszédet nem hallani sehol. Az idegen zsidó, aki idyesmit hoz magával, rögtön eldobja, nem azért, mintha a gyémántot, amelynek kereskedelmét kizárólag a zsidók tart-

ják kezükben, nehezebben lehetne eladni az előkelő dámáknak, ha megtudnák, hogy zsargon nóták mellett csiszolták azokat, de főképp azért, mert a holland törvények a legmesszebbmenő egyenjogúságot biztosítják a zsidóságnak és ez minden szeperálódásnak a legkérlelhetlenebb ellensége.

Sőt Hollandiában nemcsak a törvényben, hanem a köztudatban és a gyakorlatban is megvan a legmesszebb menő egyenjogúság. Hollandia 5.179,100 lakosa közül 103,988 zsidó, vagyis 2 százalék, az 530,718 lakost számláló Amsterdamban 60,000 a zsidó, vagyis 11.30 százalék, mégis a társadalomban, a közigazgatásban és az udvarnál szinte domináló szerepet visznek a zsidók. Hogy nem fog-e épen ez a körülmény Hollandiában is irigységből táplálkozó antisemitizmust teremteni, — az még a jövő kérdése.

A 60,000 főnyi amsterdami zsidóság két községre oszlik. A nagyobbik a német község, amely 50,000 lelket számlál. Ennek a községnek is nagy multja van már. Mégis engem jobban érdekelt a kisebb, körülbelül 10,000 lelket számláló portugál község, amelynek története sokkal viharosabb és mélyebben vág bele az egész zsidóság históriájába. Érdekel különösen a portugál község régi temploma, amelyről Graetz szerint öt-hat nyelven zengtek magasztaló verseket, nagy dicsőhimnuszokat az akkori költők. Sőt az egyik poéta egyenesen Salamon jeruzsálemi templomához hasonlította és meg volt győződve róla, hogy nem tuloz.

De ugy látszik, ez a meggyőződése az amsterdami templomszolgának is. Mert amint a „Meyer-Plein“-téri bejáratnál csengettem, azonnal jelentkezett a fürge kis alak, rohant velem a templomba és megkezdte bölcs magyarázatait:

— „Ez a templom 1672-ben épült, mintául szolgált a világhírű jeruzsálemi templom, amelyet Salamon király . . .

A kis „sámesz“ tovább is magyarázott volna és hogy megmeneküljek további bölcseségeitől, markába nyomtam a borravalóját és miután célját elérte, visszavonult és kezdte tisztogatni a gyertyatartókat. Én meg körülnéztem a fehérre

meszelt zsinagógában, amelyből már évszázadokkal ezelőtt is szálltak fehér imák az ég felé. Azután megakadt a szemem a fehér falba illesztett szürke márványlapon, amelyen az alapítók vannak megörökítve. Belőle két ismerős név csillogott felém: Izsák Aboab, az akkori rabbi és az előjárók között Abraham Jesurun Espinoza. És a két név kapcsán lejátszódott előttem a világtörténeti jelenet, amidőn ez az Izsák Aboab kihirdette a zsinagógában a nagy átkot az előjárónak eretnek rokonára, Báruch Espinozára.

Ez a jelenet nem ebben a zsinagógában folyt le ugyan, de ezen a helyen. Mikor az új zsinagógát építették, Spinoza már Haagban tartózkodott és hódolni jöttek elébe a világ filozófusai. Szülővárosából pedig hódolat helyett átkot küldtek utána. Pedig Spinoza lelke nem távolodott el a zsidóságtól. „Amor dei”-vel, istenszeretettel volt tele, és Istenbe befoglalta Isten minden teremtményét, az egész mindenséget, csak úgy mint Gabirol, a költő, vagy a régi és új kabalisták... És Spinoza szívében is élt a hit népének ujjászületésében, a zsidóság renaissanceában atyái földjén... De ő sem lehetett próféta a maga otthonában. A pálmákat és babérokat idegenek hozták neki, akik csábították egyetemi katedrákra, udvari pozíciókba, de hiába. Még saját testvéreinek anatómája sem sodorhatta őt árulásba... Spinoza nem keresztkedett ki, mégis mikor meghalt, odatemetették a „Nieuwe Kenk” hágai protestáns templom kriptájába. A templom belsejében a szószék előtt, a padlókövezeten látni egy 21-es számot és a vezető megmagyarázza, hogy ez alatt a kő alatt nyugszik Spinoza. Másnap magam is ott álltam a 21-es számú kő fölött és elgondoltam: nem az egyedüli halott, akit elvettek tőlünk és hányat, hányat ragadtak el tőlünk élve! . . .

Bacher

Hatvanéves jubileumára. (1910. január 12.)

Bacher. Ehhez a névhez már nem kell hozzátenni semmit. Sem azt, hogy Vilmos, sem azt, hogy doktor. Aminthogy különösen hangzanék, ha valaki így idézné Zunzot: „Zunz Lipót dr.“, vagy úgy hivatkozna Graetzre, mint Graetz Henrik dr.-ra. Fogalommá finomult nevek ezek, amelyek örök stabilitásu rendszereket alkotnak a zsidó tudomány világ-egyetemében. Ezeket már nem kell jelzőkkel ellátni, nem kell közelebbről meghatározni.

És nem véletlen, hogy éppen ez a három név került itt együvé: Zunz, Graetz és Bacher. Nem nehéz találni külső kapcsolatot sem. Bacher leghíresebb, korszakos művének: „A tanaiták agadája“-nak első kötete Graetz folyóiratában (Monatschrift 1882—1884) látott először napvilágot és 1884-ben jelent meg külön Zunz kilencvenedik születésnapja alkalmából „a zsidó tudomány atyjának“ tiszteletére. De van e három név között szoros, belső kapcsolat is. Bacher Zunznak és Graetznek tanítványa, aki rohamosan növekedett és nagyon korán emelkedett mesterei sorába. Graetzet hallgatta is Boroszlóban, a zsidó teológiai szemináriumon és bizonyára tőle tanulta a nagy stíltre való törekvést, amely a legnagyobb feladatok megoldására ösztönözte. És Graetz olthatta beléje azt a határtalan lelkesedést, amelylyel egész életét a zsidó multban való buvárkodásnak szentelte. De Bacher lelke, a vele született hajlamánál fogva, mégis jobban vonzódott Zunz visszavonult filozofus-életéhez és csodálatos alaposságához. Talán ifjúkori ideálja volt Zunz, aki tudós magányába zárkózva, nem ismert más célt, mint a

tudományt. Bacher is, mondhatnók, ilyen szent életet élt. Nem igyekezett beférkőzni akadémiái gyülekezetekbe, nem utazgatott dus összeköttetéseket gyümölcsöző kongresszusokra és egyáltalában távol tartotta magát a közszerepléstől. Ő minden idejét, erejét és képességét tisztán a tudománynak áldozta. És ennek köszönhető, hogy ma, hatvanéves korában, amikor ősz hajjal, de fiatal lélekkel, működésének zenitjén áll, olyan munkásságra tekinthet vissza, amelynek terméséből évszázadok fognak táplálkozni.

*

Bacher működése kiterjed a zsidó tudománynak majdnem minden ágára. „A babyloni amorák agadája” című műve, amely a Budapesti Országos Rabbiképző-Intézet első évi értesítőjével (1878) jelent meg és „A tanaiták a gadájának három kötete (1892, 1897 és 1899) feldolgozza, rendszerbe szedi és megvilágítja az egész talmud agadikus anyagát. Amit Zunz tett a zsidó vallás, a liturgia poézisével, azt tette Bacher a palesztinai és babylonai Talmud gyönyörű legendaköltészetével: alapvető kutatásokkal és szeretetteljes elmélyedéssel megállapította az Agada minden egyes legendájának, mondásának és írásmagyarázatának helyét, korát, szerzőjét és minden történeti és etikai vonatkozását. A középkori bibliai exegézis körébe eső tanulmányaival (Majmuniig 1892, Majmuni exegézise, 1896, A zsidó bibliai exegézis a X. század elejétől a XV. század elejéig stb.) kiegészítette a talmudi agadából épített hatalmas alkotását, amelynek mintegy tervrajzát adta a zsidó írásmagyarázat legrégibb terminológiáját magyarázó szótárával (1899). A héber grammatikai és filológiai studiumok terén is alapvető munkát végzett. Kikutatta a héber grammatika kezdeteit (1895), kiadta Kimchi héber grammatikáját (1888), továbbá Abulvaid Ibn Ganachnak a héber szók gyökeivel foglalkozó nagy lexikonát és két egymásután kö-

vetkező munkájában kifejtette Ibn Ganach héber-arab és héber-ujhéber nyelvhasználatát (1884, 1885). Hasonlóképpen világította meg Abrahám Ibn Ezra grammatikusi munkáját (1881) és Jehuda Hajjug grammatikai terminológiáját (1882). És e termékeny kutatásokat betetőzte a héber nyelvtudomány történetéről szóló művével, amelyben a „maszora“ problémájára is fényt vetett (1892).

Uj csoportot alkotnak Bacher héber-perzsa tanulmányai. Az idevágó munkái is (egy héber-perzsa szótár, 1900, két perzsa zsidó költő, 1907, 1908 stb.) alapvetők, éppugy, mint fiatalkori perzsa tárgyú értekezései és művei (Nizami élete és munkái, 1871. évi doktori disszertáció, Szaadi aforizmái, 1879 stb.), amelyek a perzsa irodalomtörténet ritkabecsü adalékai.

Céltalan volna felsorolni Bacher összes műveit, amikor lexikonokban hasáboakat tölt meg munkáinak csupán csak a címjegyzéke. Bacher munkásságának az a legfőbb értékmérője, hogy ez a rendkívüli termékenység távolról sem volt az alaposság rovására, mint egyes más tudósoknál. Ebben a tekintetben utólrta „a zsidó tudomány atyját“, Zunzot, akivel Bacher most azáltal is szellemi rokonságba jut, hogy ujabban ő is a héber költészet történetének területére tért át. Azonban miként egész munkásságában, itt is talált az ő nagy és új utakra vágyó egyénisége teljesen megmiveletlen talajt, amiről Zunz még alig tudott valamit. Bacher sajtó alatt levő munkája a yemeni héber költészet chaoszában teremt világosságot és a tudományos világ nagy érdeklődéssel várja a mű megjelenését.

De Bacher vonzalma a költészethez feltűnik majdnem egész működése folyamán. Ezt a vonzalmat atyjától, Bacher Simon-tól örökölhette, aki a múlt század legünnepeltebb héber költői közé tartozott. Verseit, amelyekben többször

szól az ő Vilmosáról, a költő halála után fia gyűjtötte össze (Sáár Simon, 1894). Bacher tehát hazulról hozta magával a költői lelket, a rajongó zsidó-szeretetet és a csodálatos idealizmust, amely egész élete utján kíséri. A költészetért való lelkesedésének lépten-nyomon tanujelét adta. Első műve, doktori értekezése, egy költőről szól, a talmudnak csak a költői része, az Agáda foglalkoztatja, legutóbbi munkája Nadzsara kiadatlan verseiről szól (a *Revue des études juives* utolsó számában), sajtó alatt levő munkája pedig szintén költészettel foglalkozik.

Ez a költőiség, a szó legmagasabb értelmében jellemzi Bacher magánéletét is. Látni kell őt a maga otthonában, a maga álomvilágában. A férfiut, kinek szívében nincsen egyetlen rossz indulat, akinek arcáról és szemeiből valami végtelen jószág sugárzik; páratlan idealizmus, önzetlenség, jószág és jóhiszeműség, amely a rosszat teljesen tagadja és egyáltalában nem tud feltételezni rosszat senkiben és semmiben.

És ebből az otthonból sugarak szállnak ki és áradnak szét az egész világra. Bacher munkái ünnepet visznek mindenüvé, ahol zsidó tudományért lelkesednek. Művei megjelennek majdnem az összes előkelőbb európai nyelveken. Már doktori disszertációját lefordították angolra, több művét kiadta francia nyelven az „École des Hautes Études“, Abraham Ibn Ezráról szóló egyik munkája megjelent a Kaiserliche Akademie der Wissenschaften kiadványai között, és az angol, német, héber és francia tudományos folyóiratok valóságos eseményszámba veszik Bacher közleményeit.

*

Hogy milyen hódoló tisztelettel rajongják körül a külföldön Bacher nevét, arról alkalmam volt több ízben személyesen is meggyőződni. Így például legutóbb Angolországban. Londonban a British Museum könyvtárának a használatáért írásbelileg kell folyamodni és a folyamodványhoz mellékelni kell megfelelő ajánlatot. De minthogy ez az elintézés néhány

napot vesz igénybe és londoni időm nagyon szűkre volt mérve, beküldtem névjegyemet Bacher ajánlatával a direktorhoz, aki erre azonnal élémbe sietett, behívott magához és miután kikérdezett Bacher hogyléte felől, eljött velem a titkári hivatalba, itt kiállíttatott részemre egy belépőjegyet, majd bevezetett az orientális szakosztályba, kijelölt számomra asztalt és széket, előkészítette a szükséges katalógusokat és utasítást adott a szakosztály vezetőjének, hogy minden kérésem sürgősen teljesítendő. Így intézte el Bacher neve egy negyed óra alatt azt, ami másnak napokig tart. És én elképzeltem ezek után azt a tiszteletet, amiben Bacher maga részesült, midőn évekkal ezelőtt nejével együtt meglátogatta az angol szigetet és a Jewish Chronicle cikket irt róla, hogy milyen megtisztelés ez a látogatás egész Angolországának.

Hogy ezzel a külföldi hódolattal szemben Bacher itthon, Magyarországon még a Tudományos Akadémiának nem tulságosan válogatott tagjai között sem foglal helyet, sőt még a pesti izr. hitközség meg Chevra Kadisa sem tartotta szükségesnek, hogy valamelyik meggazdagodott analfabéta helyett a világhírű tudóst válassza be képviselőtestületébe, — az részben annak is tulajdonítható, hogy Bacher magasan föllötte állott mindig minden hiu emberi törtetésnek és nem keresett érintkezést soha senkivel, aki az ő tudományának körén kívül esett. A zsidó tudománynak szentelte ő életét, míg ő maga egész szentté magasztosult és egy szentnek derűs, mosolygó felsőbbségével szemléli a világ folyását, az élet és a közélet apró harcait és küzdelmeit. Az ő személye számára mindig elegendő volt a „Halácha négy rőfje“, az ő dolgozószobája, amely a tanítványainak és rajongóinak valóságos zarándokhelye.

*

En csak egy évig hallgattam a nagy mestert, míg a seminárium első osztályának növendéke voltam. Csodálattal és ámulattal töltött el mindig, amikor Bacher a bibliamagyarázati órán mint valóságos élő konkordancia dobálta felénk

egymásután mindazokat a helyeket, ahol ez vagy az a kifejezés a Bibliában előfordul, pontosan megadva a fejezetek és versek számát és egy pillanat alatt mindjárt fellapozta és odamutatott az ujjával az illető passzusra. A Szentírás huszonnégy könyvét az apokrifákkal együtt senki sem ismeri úgy, mint Bacher. De még jobban csodáltuk őt akkor, amikor minden egyes tanítványához olyan szeretetteljesen ereszkedett le, segítve, tanítva oktatva az órákon kívül is. Faluról küldtem el neki első héber verseskönyvem (Saasué Alumim) kéziratát és ő meleg hangon, buzdító levél kíséretében küldötte vissza a kötetet, amelyet lelkiismeretesen átnézett, a margóra tanulságos jegyzeteket írt, egyes héber költői kifejezések helyett jobbakat ajánlott. Mély megindultság vett rajtam erőt, amikor először kaptam kézhez a nagy mester héber levelét és az ő sajátos apró négyzetes betűiből annyi jóindulat és melegség kiáradását éreztem.

De nemcsak tanítványai az iskolában és az iskolán kívül, hanem mindenünnen Magyarországról és a külföldről fordulnak hozzá tudományos kérdésekkel és ő mindenkinek felel lelkiismeretesen, pontosan és kimerítően. Tudományos kísérletezők és világhírű tudósok küldik be neki a munkáik kéziratait áttekintés végett. És Bacher áttanulmányozza mind odaadással és jósággal. Sok munka jelenik meg, amelynek értékét éppen Bacher eme utolsó „simitásai“ biztosítják. És ezek a „simitások“ gyakran annyi munkát adnak Bachernek, hogy ezalatt az idő alatt és ennyi fáradsággal ő maga megírhatta volna az egész művet. És ha figyelmeztetik erre, Bacher az ő jóságos mosolyával felel: „Hiszen az egészen mindegy, hogy ki írja meg; a fő, hogy a munka meg legyen írva és jól“.

Végül, hogy a szokásos életrajzi adatokról sem feledkezem meg, ideiktatom a főbb állomásokat. Liptószentmiklóson született 1850. január 12-én, középiskoláit a pozsonyi Liceumban végezte; 1867-ben beiratkozott a pesti egyetemre,

1868-ban belépett a breslaui szemináriumba, miután előzőleg is mindig foglalkozott a héber tudományokkal, 1870-ben doktorrá avatta a lipcsei egyetem. 1876-ban rabbivá avatták és nemsokára reá rabbivá választották Szegeden. 1877-ben meghívták a budapesti orsz. rabbiképző intézethez tanárnak, 1885-ben direktora lett a pesti Talmud-Tórának, 1884-ben megindította Bánóczival együtt a Magyar Zsidó Szemlét, 1894-ben részt vett az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat alapításában, amelynek 1898 óta társelnöke, 1907 óta pedig a budapesti Rabbiképző rektora.

Ime Bacher életrajzi állomásai is mind szellemi működés nagy határhőve. És mekkora út van még hátra! Hiszen Bacher még csak hatvanéves és az ilyen férfiakat hosszú, nagyon hosszú élettel kell megáldania a Gondviselésnek.*)

*) Ez a remény, fájdalom, nem teliesedett be. Bacher hosszú betegség után 1913 decemberében meghalt. Életének utolsó négy esztendejében még kiadta a yémeni héber költőkről szóló alapvető nagy művét és számos kisebb-nagyobb tanulmányát, betegágyán pedig visszatért ifjúkori muzsájához, verseket irt és fordított és kiegészítette az Agadáról szóló munkáját egy újabb kötettel. A statisztika szerint ötven önálló műve jelent meg s 600 tanulmánya különböző keleti és európai nyelveken.

A huszti rabbi.

Régi mesterem halálára.

1910. augusztus hó.

Fekete partecédulákat nem adtak ki haláláról. Gyászkeretes hirlapi jelentések nem kürtölték világgá, hogy meghalt Grünwald Mózes, a huszti rabbi. Semmiféle illetéktelen zaj nem zavarta a nagy elköltöző álmait. Akik aggódó szemekkel nézték a nagybeteg szenvedéseit, akik sirva és imádkozva vették körül a haldokló ágyát és akik zokogva hullattak könnyeket a halott korporsójára, mind hozzátartozói voltak. Gyermekai. Vagy tanítványai, akiket ép úgy szeretett, mint gyermekeit. De amikor bevitték a nagy lélek porhüvelyét a Zsinagógába, hogy a Tóra, amelynek egész életét áldozta, elbucsuzhasson tőle, még a nagy udvar sem tudta az utolsó tiszteletadásra összesereglett zarándokok ezreit befogadni. Az egész város feketéllett a halott-kísérők óriási tömegétől, amely egy sajgó szívvé összeforrva sóhajtotta halkán a zsoltár szavait:

«Ki a Legfelsőbb rejtekében pihen
És a Mindenható árnyékában nyugszik» . . .

És az ezrek meg ezrek, akik kísérték, mind a famulusai voltak. Mert ma talán nincs Izraelben még egy mester, akinek annyi tanítványa volna, mint Grünwald Mózes huszti rabbinak. Nekem is mesterem volt három szemeszteren át és ebben az időben velem együtt több mint négyszázan hallgatták szomjuhozva ajkának ígét. Több mint négyszázan koplaltunk száraz kenyéren, fáztunk és dideregtünk fűtetlen szobában, csak hogy naponta kétszer, reggel és este, hallgathassuk az ő mélységes mély tanításait és gyönyörködhessünk a

Sechinától ragyogó arcának sugaraiban. Legalább kétszer annyian voltunk, mint a hitközség tagjainak a száma és legalább tízszer annyian, mint a hitközség jómodú tagjai: kitől várhattunk volna segítséget? De türelemmel türtünk éhséget és hideget a Tóráért, amelynek egyik legnagyobb mesterét, a tüneményes gaont, Grünwald Mózeszt szolgálhattuk büszkélkedve. A nép ítéllete Isten ítéllete. Aki ennyi ember szívét tudja megnyerni, aki ennyi ember lelkét tudja lekötni, az Isten küldöttje, az rendkívüli férfiú . . .

*

A jeruzsálemi szentély pusztulásának évfordulóján Ab hó kilencedikének böjtnapján érkezett hozzám a szomorú gyászhir, hogy a nagy mester „reánk hagyta az életet“. És a lelkem hirtelen átugrotta a tizenöt esztendő, ezt a tátongó szakadékot, amely elválaszt attól az időtől, amikor még Rabbi Grünwald Mózes tanítványa voltam. Átugrottam a nagy változásokat, a nagy forradalmakat, a nagy lázadásokat és magam előtt láttam a mester fiatalos szikár alakját, átszelleműten sugárzó arcát és átható tekintetű szemeit. Mi ott állunk a beszhamidrásban, az asztalokkal körülkerített almemor körül, minden idegünk feszült a figyelemtől, hogy a zajban — hiszen négyszázan voltunk a teremben — egyetlen egy szót se veszítsünk el. A mester fönt áll az almemoron, mint egy nagy boldog gyermek, aki két fejjel magasabb játszótársainál, ide-oda fordulva magyaráz, közbe-közbe oda-oda vetve a fiuk közé egy-egy kérdést, amit a tanítványok fölkapnak, mint a lapdát és kézről-kézre adnak. Majd belehevülve a Tóra tüzebe, szikrázó szemekkel, kipiruló arccal kezd köröskörül járni fent az almemoron, amelyet a hosszú asztalok bástyája véd a megrohanástól. És a mester körforgása maga után vonzza, mint a hold-mágnes a tömeg zugó, hullámozó dagályát, a roskadásig telekönyökölt asztalok körül. Hirtelen mély csend. Egy súlyos kérdés röppen ki a mester szájából, mint egy nehéz gránát. Döbbenetes hallgatás.

Ki tud a nehéz kérdésre felelni? És ekkor egy kis nyurga fiu, alig tizennégy éves, gyenge öklével előre tolakszik és mikor már elég közel van, odadob néhány szót az almemor felé. A mester felkapja az odadobott szókat és ujjong:

— „A kis József eltalálta. Engedjétek közelebb hozzám! Egészen ide fel az almemorra. Hadd mondja el hangosan, amit a nagyok nem tudtak eltalálni!”

A mester boldog és ki volna boldogabb a kis fiunál...

A kis Józsefre már alig ismerek reá... De a mester alakja változatlanul áll előtttem, mint egy sudár libanóni cédrus. A madarak, amelyek dalaikat csicseregik a lombjain, minden évszakban változnak, sokan elrepülnek tőle idegen tájakra és idegen dalokat zengenek, új énekeket tanulnak, de a cédrus rendületlenül nyújtja fejét a fellegek felé...

*

Egy sikerült felelet az első félévben közelebb hozott a nagy mesterhez és néhány hét múlva engem is kitüntetett a legjobb tanítványoknak szánt magas kitüntetéssel: megengedte, hogy műveinek kéziratát hazavihessem és lemásolhassam magamnak. Mert hiszen életében úgy sem engedi meg, hogy kinyomassák, ez hivalkodás volna. Ráér halála után, ha majd érdemesnek tartják az utódok. Egész éjjeleken át ültem és másoltam. Nem éreztem ujjaim hegyében a hideget, mert hiszen felvillanyozott az a sok szikrázó gondolat, amit leírtam, másoltam. Ilyen mélyen kevesen hatoltak a rabbinikus irodalom feneketlen óceánjába és a legnagyobbak között is kevesen tudták ennyi biztonsággal a talmud vizeit felkavarni és újra lecsendesíteni. És boldog voltam, hogy az én másolásaim fogják ezeket a gyöngyöket szétosztani a társaim között és általuk egész Izraelben.

De a következő év elején nagy csalódás ért. Ugy éreztem magam, mint aki drága gyöngyöket kap valakitől ajándékba és mikor már hetekig mutogatta a drága kincseket, maga az ajándékozó kijelenti, hogy a gyöngyök hamisak.

A szemeszter ünnepélyes Megnyitójára nemcsak mi tanítványok valamennyien, hanem idegenek, élteőbb emberek is elszoktak jönni a városból és a vidékről, a közelből és a távolról, hogy meghallgassák a bevezető előadást, amely rendszerint valami különlegesen érdekeset szokott nyújtani. A mester beszélni kezdett, arcán nagy izgatottság látszott és a hangja reszketett.

— „Akik azt hiszik, — mondotta halkan, — hogy most is bonyolult talmudi diskussziókat fogok előadni, csalódnai fognak. Negyven éves lettem a napokban, nagy forduló az emberi életben. Amint bölcseink mondják, a negyvennél kezdődik „a megértés korszaka“. És be kell vallanom, hogy azt a bonyolult módot, ahogy eddig a Talmudot és Tórát fejtegettem, értéktelennek és elhibázottnak tartom és ezentúl nem „pszetli“-re, belemagyarázásra, hanem a „psát“-ra, az egyszerű értelmezésre fogok törekedni.

Csodálkozva, majdnem lesujtva néztünk egymásra. Hiszen mi, fiatalok, éppen ezekért a bonyodalmas fejtegetésekért rajongtunk, amelyeken az elme úgy csiszolódik és élesedik, mint a sebesen forgó köszörüskeréken a penge. És tulajdonképpen csak ma érzem át egész valójában, hogy aki képes negyvenéves korában elhibázottnak nyilvánítani azt, amiért ezren, meg ezren csodálják, az rendkívüli férfiú.

•

A mester egyik ifjúkori kéziratós művének fedőlapján olvastam azokat a szabályokat, amelyeket életmódjában mint fogadalmat tűzött ki magának. A főbb pontok, hogy nem fog éjjél előtt lefeküdni, hanem csak az éjjéli ima után. Nem fog többet aludni három óránál éjjelente és még egy órát nappal. Hogy könnyen elhagyhassa az ágyát és a puha fekvőhely ne csábithassa el a tanulástól, kemény ágyon, csak egy párnán fog aludni és vékony takaróval takarózni. Hogy teste el ne hizzék és ne váljon nehézkesse Isten és a Tóra szolgálatában, csak kétszer naponta fog étkezni, dél-

ben és este. Bort és szeszes italokat csak a kiddusnál és havdalanál, a Szombat és ünnepek köszöntésénél és bucsuztatásnál fog inni, akkor is csak a köteles felpohárral.

És ezeket az aszkétikus szabályokat, amelyeket még ifjkorában rótt magára, szigoruan be is tartotta élete végéig.

És csakugyan üde, szikár és fiatalos maradt. „Könnyü, mint a szarvas és erős, mint az oroszlán“, ahogy az „Atyák fejezetei“ a Tóra harcosainak előírják. Mikor eljött a Szelechák ideje, ő volt az első a templomban. Mi rajongó, ifj tanítványok, gyönyörködve, áhitattal néztük a mestert, amikor a hajnali fürdőből visszatérve, vizesen ragyogó sűrű fekete tincsei reátapadtak két oldalt sápadt fehér arcára, mintha fésűvel reáfésülték volna. Szébb férfiut képzeletben sem tudtunk elképzelni, és mikor a mester még hajnal előtt a félhomályos zsinagóga szószékhéire lépett és meggyőző előadásával és igéző hangjával beszélni kezdett Izrael martiromságáról és megdicsőüléséről a száműzetésben, — szem nem maradt szárazon, lélek nem maradt megindultság nélkül. Mindenki érezte, hogy szent férfiú beszél és szívből szívhez beszél...

Csak mikor megtámadta végzetes betegsége, hagyott föl orvosai parancsára a szigorú aszkéta életmóddal. És ez nagyon fáj neki, talán még jobban, mint testi szenvedései. De amikor másodszori operálás után a professzorok kijelentették, hogy csak az Isten segíthet még rajta, mintha felragyogott volna az arca a titkos örömtől:

— Ha csak az Isten segíthet már rajtam, nem kell többé törődnöm orvosi tanácsokkal, hanem visszatérhetek Isten utjára, akinél az irgalom lakozik...

És visszatért régi aszkéta életmódjához. Virrasztott és tanult és viselte a gyötrelmeket és szenvedéseket szent megadással és martiri hősiességgel.

Csak a tanítványai, akik látták, hogy fogy napról-napra a mester ereje, tördelték kezeiket és fohászokat küldöttek egészségéért az egek Urához, akié az élet és a halál. Nem

volt szükség annak az idegen rabbinak a figyelmeztetésére, aki vendégül jött a huszti caddikhoz és amikor rövid beszélgetés után kijött a szobájából, egyenesen a bészhamidrasba rohant és kétségbeesetten kiáltotta:

— Fiuk! egy pillanatig sem szünjete meg imádkozni érte! Gyűjtsétek össze a kis gyermekeket is, hadd imádkozzanak ők is, a mi koronánkért, hogy le ne hulljon... A csecsemők fohászára talán megkönyörül az Ég...

*

Körülbelül tizenöt esztendeje, hogy bucsut vettem a nagy mestertől, akit nagyon szerettem és aki, úgy éreztem, szintén szeretett engem.

Alig voltam tizennégy éves és már a második szemeszterben tanítványokat ajánlott nekem, akiket a talmud-tanulásban kis díjazásért kisegitettem. „Chazer-bocher“, „diáktanár“ lettem. Kitüntetés, amelyet csak régi és idősebb irigylet talmudistáknak szoktak juttatni, akik már pelyhedző bajusszal, mesterségesen előráncigált szakállal és önérzetes tanítói tekintéllyel néztek le a „gyerekekre“. Én is a boldogok sorába kerültem, de olyan fiatalon, olyan gyerekarccal, hogy szédülnöm kellett a dicsőségtől.

Nemsokára azonban engem más szelek áramlatába sodort valami nyugtalanság, amely gyermekkoromtól a lelkemben fészkelte. Foglalkozni kezdtem világi tudományokkal és ami a fő, filozófiával, természetesen egyelőre tiltott héber könyvek segítségével. A mester, aki maga művelt, tanult ember volt, nem fedett meg érte. Tudta, hogy „az ember nem uralkodhat a szélen és nem fékezheti a szelet“, — amint a bölcs Kohelet is mondja. De amikor odajöttem hozzá, hogy bucsut vegyek tőle, aggódva legeltette jószágos szemeit rajtam. Érezte, hogy elvesztem az ő számára. Tudta, hogy utjaink elválnak. Szomoruan mondotta:

— „Kár, kár, Jaszele, nagy kár! Godel (rabbinikus nagyság) lehetne belőled, Jaszele!“.

Többet nem mondott, csak bucsura nyujtotta a kezét, amelyet én csókkal és könnyel borítottam. Sokáig vártam, de úgy éreztem, mennem kell messze, nagyon messze a huszti rabbitól, de egy pont lesz, ahol lelkeink találkozni fognak: a zsidó nép szeretete. És úgy éreztem, a nagy mester szívébe lát és kezemet megszorítva mondja:

— „Fiam, te mégsem távolodhatsz el olyan nagyon messzire tőlem“ . . .

Egy becsületes antiszemita.

Görcsöni Dénes halálára.

1914. március havában.

Amíg élt, harcolt és verekedett, sokan a magyar zsidóság Hámánjának nevezték és a szenvedélyek felkorbácsolt hullámai közt nem lehetett az alakját tisztán meglátni. De a halál, a Talmud szerint, mindent kiengesztel és most, hogy az elhunyt lelkéről, amint Prohászka mondotta, leoldódtak az indulatok, mi is objektív szemszögből nézhetjük az ő egyéniségét és működését, mi is, akik olyan sokszor összemértük vele a fegyvereinket.

*

Görcsöni Dénes nekem kollégám volt nemcsak a tollforgatásban, a csatatéren, ahol mint ellenfelek állottunk egymással szemben, hanem a fővárosnak egyik legrégibb békés, nyugodt, neutrális kultúrintézményében is, a nemes tradíciójú belvárosi főreáliskolában, ahol néhány évig tanítottunk együtt, gyakran ugyanabban az osztályban is, ő a történelmet, én a magyar és német irodalmat. Itt ismerkedtem meg Friedreich Istvánnal, aki Görcsöni Dénes néven már régen ismerősöm volt. Mikor első zsidótárgyú verseskötetemet megjelent, amikor kiadtam a Héber Költők első kisebb antológiáját, amikor megindítottam a Magyar Zsidó Könyvtárt, amikor a Kisfaludy-Társaságban bemutatták héber műfordításaimat, amikor a pesti hitközség kiadta a templomai számára elfogadott ünnepi zsolozsmáimat, amikor az IMIT kiadta két-kötetes antológiámat, sőt sokszor egy-egy cikkem után is, Görcsöni mindannyiszor hosszasan foglalkozott velem, szokása szerint dicsérte a munkákat, de reámutatott a „dia-

dalmas zsidó szellem veszedelmes térhódítására“ és a katolikus szellem folytonos elnyomására és kiszorítására. Támadásai legtöbbször élesek és kiméretlenek voltak és mindjárt az egész zsidóság ellen irányultak, úgy hogy sokan el sem képzelhették másképen Görcsönit, mint afféle zsidófaló minotaurosnek, aki reggelire, ebédre, vacsorára és uzsonnára mindig néhány eleven zsidót nyel el. „Olvasta a mai Görcsönit?“ — ezt a kérdést szinte napról-napra intézték hozzám. És én olvastam Görcsönit, az ő „véresszájú“ támadásait a magyar zsidóság ellen és gyakran elfogott a vágy, hogy beszélhessek azzal az emberrel, hogy megkérdezzem tőle szeliden, négy szem közt: tulajdonképen miért is gyűlöli úgy az én fajtámat, a zsidókat?

*

És ekkor összehozott bennünket a sors. Nem is egy kis őszinte diskurzusra, hanem állandó együttműködésre. Alig hat éve, kézhez kaptam a diplomámat. Az államnál akkor Barkóczy báró uralkodott, aki kinevezés előtt keresztlevelet szeretett látni. A zsidó fiuárvaház polgári iskolájában éppen akkor megüresedett egy magyar-német tanszék, de ott nem akartak „akceptálni“. Sőt hittani órákat sem kaphattam a hitközségnél, mert megjelent ugyan egy héber verseskötetem és egy-két rabbivizsgai dolgozatot is csináltam rendelésre már elsőéves szeminarista koromban, de — hittanári diplomám nem volt. És ekkor a fővároshoz fordultam, amely nobilisan, talán éppen zsidó irodalmi működésemet méltatva, mindjárt legelső iskolájához helyezett el. Mikor az akkori direktoromnak bemutattam a gróf Festetich akkori fővárosi közoktatási tanácsnoktól aláírt megbízó levelet, mosolyogva mondotta: „No, mától fogva be vagyunk biztosítva az antiszemitizmus vádjá ellen. Hisz' összekerült az iskolánál Görcsöni Dénes és Patai József.“

*

A nagy „Hámán“, a rettentő „zsidófaló“, szerény, alacsony, törekeny kis emberke volt, csak erős kézzorítása árult

el energiát, csak lángoló szeméből villogott harci kedv. De az iskolában csak az erős kézszerítés jutott érvényesülésre, itt, amint Bodnár kollégánk Görcsöni sirjánál mondotta, „meglágyultak arcának kemény vonásai“, itt nem ismert felekezeti különbségeket, itt csak jó kolléga és jó tanár volt, vallásra és fajra való tekintet nélkül. Emlékszem, első szelid konfliktusom vele egy „szekunda“ miatt volt, amelyet egy közös tanítványunknak a németből osztályrészül juttattam. Görcsöni volt az osztályfőnöke és ő, aki közéleti harcaiban könnyörületet és kiméletet nem ismert, a konferencián szinte könnyörgött, hogy kegyelmezzek meg a kis nebulónak, mert különben elveszti a tandíjmentességet, holott az apja egy szegény házalózsídó, aki nem tudna tandíjat fizetni. Hogy mi volt a „konferencia“ eredménye, arra már nem emlékszem, de véletlenül néhány napra reá valamelyik napilapban nagy cikk jelent meg arról, hogy Friedreich István alias Görcsöni Dénes főreáliskolai tanár mindenféle eszközökkel üldözi az iskolában a zsidó tanulókat, így pl. megengedte mint osztályfőnök, hogy a katolikus gyerekek a zsidó gyerekeket bármikor felpofozhassák.

*

Görcsöni az iskolában és a magánéletben tiszta jellemű, erkölcsös férfiú volt. És ez volt az ő közéleti ideálja is, amelyért minden erejével és minden tehetségével sikra szállt. De közéleti harcában egy végzetes tévedésnek esett áldozatul. Vallásos meggyőződésében azt a felfogást vallotta, hogy a korrumpált társadalmat csak az erős valláserkölcsei alapon való reorganizálás mentheti meg. Ennek a katolikus szervezkedésnek áldozta minden szabad idejét, katolikus népszövetséget, katolikus legényegyleteket szervezett, minden héten másutt, járt, kelt, utazott, agítált, irt, szónokolt és feláldozta ennek a munkának az egészségét, az életét. De a vallásos alapon való szervezkedés lépten-nyomon beleütközött a kor szellemébe, minden lépésnél újabb meg újabb akadályok vetettek gátat vagy gáncsot, és Görcsöni lelkében az

a balhiedelem támadt, hogy az ő munkáját ellensúlyozó erőt a zsidóság képviseli és ezentul mint legfőbb ellenséget a zsidóságot kezdte támadni, majd egyetemlegesen, majd egy-egy exponált személyben. Pedig ugyanaz a korszellem, amely megnehezíti a Görcsöni Dénese munkáját, amikor a katolikus társadalmat akarják valláserkölcsei alapon reorganizálni, gördit mérhetetlen akadályokat a zsidóság harcosainak a munkája elé is, amikor a zsidó társadalom nivóját akarják vallásetikai eszközökkel emelni. Görcsönit végzetes tévedése tette a zsidóság ellenségévé és a gyűlöletet, ami nála meggyőződésből fakadt, szitották és élesztették a lelkében mindenféle mesterséges eszközökkel azok, akik az ő gyűlöletét ügyesen kamatoztatni és üzletileg kihasználni tudták.

*

Nincs módomban, hogy azokba a mahinációkba, amelyek Görcsöni jóhiszeműségét és katolikus lelkesedését tőkésíteni tudták, mélyebbre bepillantsak. De sokat sejtet az Alkotmányynak Görcsöni haláláról szóló vezércikke, amelynek a címe „Az eszmék embere” és amelyben egyebek között a következő misztikus részletet olvashatjuk:

„Kikisértük a budai temető szerény sirgödreire között s mihelyt elhelyeztük, visszatértünk az életbe. „Borzasztó dolog ennyi értelmet földelni el”, szól az egyik. „Hacsak értelmet — szól a másik —, de ennyi becsületes meggyőződést.” „Ő az eszmék embere volt”, szól a harmadik. S ez a kijelentés közmegnyugvást keltett.

Becsületes, jóakaró emberek s mégis egy valótlansággal bucsúztak el tőle. Nem, nem ő volt az eszmék embere. Az eszmék emberei mindazok, akik kecses gloriattéből tekintenek vissza arra a hajmeresztő hegyi utra, amelyen ők, a kisborostás állu halott vállán kapaszkodtak fel. Az eszmék emberei ők, akik hatóságilag körvonalozott pompában és nyugdíjjal egybekötött önfeláldozással aratják le a kis tanár termését. Akik minden egyes vérrel vegyült és százszor átkinló-

dott igazmondás után egy-egy csecsebecsével diszesebbek, egy-egy ránccal kövérebbek és egy-egy takarékkönyvvvel gazdagabbak. Igen az eszmék emberei ők, de a mások eszméinek, a kis szürke halott eszméinek emberei.“

*

Prózába átültetve, az Alkotmányból vett idézet igen érdekes reflexfényt vet az antiszemitizmus lacikonyhájába, Görcsöni az „eszméért“ küzdött, írásaiért vagy előadásaiért soha pénzt nem fogadott el, élet-halál-harcot vívott meggyőződéséért, szinte azt a valóban különösnek hangzó paradoxont lehetne róla mondani, hogy „feláldozta az életét a zsidóságért,“ mert hiszen ebben a zsidóság ellen viselt harcban örlődött meg gyenge fizikuma; a háta mögött pedig nagy-képű apró emberek vigyorogtak, üzleti antiszemiták, akik az ő vállán kapaszkodtak fel, akik a markukba nevetve aratják le az ő termését és új takarékkönyvecskéket rejtegetnek kövér ráncaik közé. Istenem, de szép volna, ha az Alkotmány ugyanazzal az őszinteséggel és nyíltsággal leplezné le az antiszemitizmus eme parazitáit, amellyel oly kiméretlenül szokta „leleplezni“ a — zsidókat.

*

Több mint három évig volt Görcsöni szabadságon mint súlyos és gyógyíthatatlan beteg. Ennyi ideig sorvadt a tüdeje, a gégéje, gyengült a szíve, fogyott az ereje és egyre halkabb lett a hangja. Ennyi szenvedés kiengeszteli a legnagyobb tévedéseket, a legvégzetesebb tévelygéseket is. És ennyi szenvedés és a halál gyöttrő sejtelve közelebb hozza az embert az igazsághoz, a nagy végtelenséghez, amelyben minden nemzeti, faji és vallási különbség láthatatlan atomként tűnik el. Görcsöni is a szenvedés éveiben megérezte az igazságot, hogy ő csak eszköz volt hatalmi érdekek kezében, hogy az ő meggyőződését, amelyet ő sohasem bocsátott áruba, apró pénzre váltják mások, akiknek az érdekeit akaratan kívül szolgálta. És Görcsöni megbánta egész életét és megsiratta

élete munkáját. Egy forró augusztusi napon találkoztam vele a villamoson, a Wettenstein-szanatóriumba ment, ahol kezelték. Nehéz télikabátba volt burkolva, a nyakán meleg kendő és még így is csak dideregve tudott beszélni: „Kolléga ur, mondotta, ha újra kezdhethém az életet, de egész másképp csinálnám! . . .” Ez a pár szó, amelyet később direktorunk Kopp Lajos dr. előtt is többször ismételt, fejezi ki legjobban és legkeserűbben Görcsöni Dénes életének egész tragikumát.

*

Villamoson, dideregve ment Görcsöni az orvoshoz, mert nem volt pénze arra, hogy az orvos ő hozzá járjon, sem arra, hogy a szanatóriumba egy gebés konflison menjen. Nem is szólva arról, hogy nem akadt püspök vagy kongregációs gróf, aki rendelkezésére bocsátotta volna a fogatát. A nagy katolikus harcos és organizátor, aki többet dolgozott a katolicizmus ügyéért, mint az ország husz püspöke együttvéve, a zsufolt villamosnak levegőtlen sarkában huzódott össze, szomorú látványul az utitársaknak. A kabát gallérja fel volt gyűrve a füléig, a kalapja mélyen lehuzva a homlokára, beesett arcát sűrű bozontos szakáll borította, amelyet talán azért növesztett, hogy arcának szörnyű beesettségét palástolja. Az emberek reánéztek a furcsa kis emberkére és mosolyogtak vagy sajnálkoztak rajta. Itt-ott egy utas oda-szólt a szomszédjához: „Te, az ott a Görcsöni Dénes.” És én elgondolkodtam a katolikus népszövetség fővezérének szomorú sorsán: Ez a közéleti működés vége! Tout comme chez nous! És elgondoltam, hogy egy küzdelmes élet után szegényen fog meghalni az a férfi, aki 30 év óta viaskodik tollával a magyar zsidóságért, betegen és elhagyottan él az a zsidó író, aki a magyar zsidó irodalomnak dicsőséget szerzett, s minden idők legnagyobb magyar zsidó tudósa még csak a hitközségi képviselőnek sem lett tagja; és visszagon-doltam arra a fentebb említett álláskereső kálváriára, amelynek végállomásán összekerültem Görcsöni Dénessel.

És hogy meghalt Görcsöni Dénes, rendeztek neki pompás disztemetést. Eljöttek a v. b. t. t.-ok, a grófok, a bárók, az egyetem rektora és tanárai, a püspökök, a plébánosok és a reverendások nagy demonstrációs tömegei. A magyar katolikus egyház legnagyobb fia, Prohászka Ottokár mondotta a gyászbeszédet, amelynek egy gyönyörű mondata még most is a fülemben cseng: „És akiket megsértett, itt koporsója mellett zengjen az engesztelő szózat: *justitia et pax osculatae sunt*, a sir felett az igazság és a béke ölelkeznek.“ Magyarországon gyönyörűen tudnak temetni, katolikusok, protestánsok és zsidók egyaránt. És amint végignéztam a farkasréti temető dombjáról lefelé hömpölygő reverendás seregen, egy kolléga, akiben a humor sohasem szokott szenderegni, halkán odaszólt hozzám: „Örülhetsz, Patai, a te temetéseden ugyanennyi zsidó rabbinus lesz jelen“ . . .

Szabolcsi Miksa halálára.

1915. június.

Mikor az utolsó göröngyök is lehulltak az elhantolt koporsóra, néhányan, a mester tanítványai, még ott maradtunk a friss sirhant körül és úgy éreztük, hogy mi tudjuk legjobban, milyen nagy értéket, milyen súlyos erőt nyelt el ismét a föld. Mikor Rabbi Chijja meghalt, meséli a Talmud, sokan zokogtak körül a holttestét, sokan gyászolták és zengték a halott dicséretét, ekkor megszólalt egy hang: „Engedjétek a koporsóhoz tanítványait, mert ők ismerik a mester erejét“. És Res Láki kezdé az Énekek Énekének szavaival: „Kedvesem lement a kertjébe, hogy rózsákat szedegessen“ . . . Akik évekig együtt dolgoztunk Szabolcsi Miksával, akik közvetlen közelből néztük, hogy kertészkedik és gyomlál az Ur kertjében, hogy szedegeti a rózsákat koszorúnak Izrael homloka körül és hogy szórja a töviseket bátran és merészen népének ellenségei közé, akik láttuk a lelkesedést, a szeretetet, a munkakedvet, mellyel a zsidóságot szolgálta, átéreztük ebben a szent és megihlett pillanatban a hajdani tanítvány fájdalmát, aki a Zóhar elbeszélése szerint, mikor mestere, Bár Jochái meghalt, levetette magát a földre, megcsókolta a föld porát és zokogott és szólt: „Föld pora, mennyi értéket, mennyi szépséget nyelsz el! Föld pora, milyen irgalmatlan vagy te!“

*

Tíz évig dolgoztam együtt Szabolcsi Miksával és ezalatt a tíz esztendő alatt együtt töltöttük a napok nagy részét. „Házának fia“ voltam, együtt ültünk a munka asztalánál és

igen gyakran a fehér asztalnál is. Együtt gyönyörködtünk hajdani nagy bölcseink műveiben és együtt lelkesedtünk a zsidó irodalom új, nagy termésein. Sokszor tárult fel előttem az ő lelkének egész valója és mindig csodálattal töltött el az a fiatal hév, az az ifjonti rajongás, az a szinte gyermeki öröm, mellyel minden zsidó dolgot fogadott és körülvett. Hogy tudott ujjongani, ha a Talmudban böngészve felfedezett valamit, amit ma új gondolatnak tartunk. A régi talmudistameggyőződésnek öröme volt ez, hogy a Talmudban minden benne van. És ha csak egy elenyésző kis csira volt meg belőle, milyen gyönyörűen tudta illatos virággá varázsolni, terebélyes fává növeszteni! Hogy tudott örülni, ha akár egy kaftános kis galíciai zsidó fiúval is talmudról, zsidó irodalomról diskurálhatott és hogy járt-kelt, szaladgált, futkosott egy ilyen kis zsidó érdekében. Hogy szerette ő a zsidóságot és mindent, mindent, ami a zsidósághoz tartozott. Milyen büszke volt ő a zsidóságra és különösen magyar zsidóságra! És hogy gyászolt őszinte mély jeremiási fájdalommal, ha a zsidókat bárhol üldözés, csapás, katasztrófa érte. Amit sokan kifelé irányított póznak gondolhattak, mi, akik közelről láttuk, tudtuk, hogy lelke mélyéből fakad, abból az izzó temperamentumú lélekből, amely egybeolvadt Izrael minden változó sorsával. És én gyakran elgondoltam, hogy ha a Gondviselés nem irányította volna Szabolcsi Miksa lépteit a jesivából egy más nagy és fontos misszió felé, ha nem „ugrik ki a reverendából” és ott marad a tradíciós homályú régi világban, bizonyára azok közé a nagy misztikus csodarabbik közé emelkedett volna, akikről a kabalisztikus hívők feljegyezték, hogy „Istennél is jobban szerették Izraelt”.

*

Ebből a zsidószeretetéből támadt az a sok konfliktus, mely Szabolcsi Miksát folytonos, rettenthetetlen harcok hőségévé avatta. Bizonyos túltelített hevültség volt a lelkében, mely a zsidóságot érintő minden ügyben sokszor tulságosan is

érzékennyé tette. Bármilyen jelentős vagy jelentéktelen támadás, mely a zsidóságot érte, kihozta sodrából és a legkiméletlenebb harcra hevitette. Sok támadást védett így ki és sok jó szolgálatot tett így a zsidóságnak. Egy nagy és veszedelmes antiszemita akció, a hírhedt tiszaeszlári pör sodorta őt a magyar zsidóság harci arénájára és a kipróbált harcos azóta mindig töltött tegezettel, felajzott ijjal állott a porondon és gyakran kiröpitette a nyilait akkor is, ha nem ragadozó karvály vagy saskeselyű közeledett a láthatáron, hanem csupán csak egy ártatlan holló vagy varju kezdett károgni a szürke levegőben. A harc volt az ő eleme és ezeket az állandó harcokat, amelyek a zsidó fórumot oly hangossá tették, sokan testvérei közül sem szerették. A higgadtabb yérűek felesleges energiapazarlást láttak benne és a zsidó érzékenység hurrainak hiábavaló tulfeszítését, ami a felekezetközi érintkezést csak elmérgesíti és folytonos ingerlésével csak új antisemitizmust szít. De, akik közelről láttuk harcos alakját, amint buzogányos öklét a nagy és kis ellenség ellen emelte, bizonyoságot tehetünk mellette, hogy neki minden harca nagy és komoly ügy volt és ahol védelmi állásba helyezkedett, ott az ő szeme csakugyan veszedelmet látott.

*

De Szabolcsi Miksának még több volt a harca zsidókkal, mint a zsidóság ellenségeivel.

„És elkeserítették őt és gyűlölködének ellene a nyilak urai“. Akiknek zsidó nyíl volt a kezükben, mind ő ellene röpitették ki, ő ellene, aki a zsidó vártán állott és testvéreiért viaskodott. Mi volt ennek a sajátságos és szinte megmagyarázhatatlannak látszó jelenségnek az oka? Mikor Szabolcsi Miksa fellépett, aratta éppen legdusabb gyümölcseit a másfél évtizeddel azelőtt lefolyt kongresszus, a magyar Izraelnek ez a katasztrófális szerencsétlensége, amely két táborra szakította a zsidóságot és nem is vallási, hanem politikai táborokra. Az egyik oldalon voltak „ortodoxok“, akik teljesen távol tartották magukat a vallás minden gyakorlásától, a másik

oldalon „neologok“, akiknek a neologság nem jelentett sem reformot, sem vallási haladást, hanem éppen csak pártnevet. És a zsidó pártok közt majd csendes, majd zajos versengés folyt és egy hosszú és mindenkép áldatlan közjogi harc emésztette a zsidó erőket és örölte fel a zsidó energiákat. Maga a zsidóság nem volt probléma sem az ortodoxnak, sem a neologoknak. Képzeljük csak el, egyetlen egy felekezeti lapja — a zsidó élet vérkeringésének e nélkülözhetetlen szerve — sem volt az akkori zsidóságnak, egyetlen orgánus sem volt, melyben zsidó kérdést lehetett volna szóvá tenni. Az ortodoxok ájtatosan gyártották a cipőkrém-sel-pészachot és a neologok megelégedtek azzal, hogy tömegesen ki nem keresztelkednek. Ekkor jött az egész Európában átdühöngő zsidógyűlölet, amely nálunk Tiszaeszlár formájában lépett fel, — és a magyar zsidóságnak is lassan ébrednie kellett. Szabolcsi Miksa a legelső ébresztők közt volt és az ébresztőnek mindig tudatos vagy öntudatlan konfliktusa támad a felébresztettekkel, akik nem szívesen dörzsölik ki az álmodat szemeikből, különösen mikor a tétlen szendégés olyan jól esik és olyan szépet lehet mellette álmodni . . . Mikor a nyolcvanas években felvetődött egy zsidó közművelődési egyesület eszméje, egész vezeklő szóáradat indult meg az eszme felvetői részéről, hogy vajjon nem vétkeznek-e a civilizáció és a magyarság ellen. Ugy jelentették be a tervezett alakulást, mintha valami nagy bűnt követnének el, mintha szégyelnék a zsidó szó kiejtését és restelnék, hogy ilyen ideáik vannak. És Szabolcsi Miksa első ellenségei voltak a zsidók között az úgynevezett „liberálisak“, akiknek aggodalmaival szemben ki kellett küzdenie és át kellett vinnie a köztudatba az igazságot, hogy a zsidóság nem szégyen, a Tóra nem banya és a Talmud nem klerikálizmus.

*

Ugyanebben az időben küldte ki a Rabbi-szeminárium első növendékeit és megvetette nálunk a magyar zsidó tudo-

mányosság alapjait. Szabolcsi nem volt tudós, nem dolgozott tudományos eszközökkel, előtte a cél lebegett: respektust szerezni a régi zsidó bölcsek írásainak és gyakran, mint éppen a szerkesztésben megjelent „Magyar Zsidó Könyvtár” előszavában is, nyíltan bevallotta, hogy amit ő „a talmudból merít”, az nincs meg mindig a talmudban. Sok konfliktusa volt emiatt a tudósokkal, akik közül egyesek talán egyébként sem nézték jó szemmel, hogy egy autodidakta, se don, se von, se dr., se reb, csak publicista és lapszerkesztő, a zsidó „tudományos autoritás” nimbuszával áll a nagyközönség előtt. De bizonyos, hogy semmiféle tudományos könyv nem tette nálunk oly népszerűvé a talmudot, mint Szabolcsi belletrisztikus értékű „Gyöngyszemei”, amelyek az Egyenlőségnek legkedveltebb rovatát adták.

Szabolcsi Miksa Gyöngyszemei és egyéb írásai a tradicionális zsidóságot dicsőítették, ő maga nem volt hive semmiféle vallási reformnak és bár sok vallási ceremónián tette magát, szerette és becsülte a konzervatív zsidóságot, mint a zsidó jövő rezervoárját, mégis állandó konfliktusban volt az ortodoxiával, amelynek különösen vezérei ellen a legkiméletlenebb harcot folytatta. Szabolcsi meg volt győződve, hogy a magyar zsidóság egyesülésének és az egyesülés után való mérhetetlen megerősödésének csak az ortodox vezérek makacssága áll útjába, nem látott a mélyébe annak az őszinte idegenkedésnek és bizalmatlanságnak, amelyet a vallásos életet mindenek fölé helyező konzervatív zsidó érez az iránt a „haladó” zsidó iránt, akinek a vallás már csak fölényes formalitás, halotti kegyelet, vagy akár faji szolidaritás. „Unifikáció” — még külső erőszak segítségével és belső lelkiismereti kényszer árán is — ez lett a jelszó. És Szabolcsi egész energiájával beledobta magát egy áldatlan harcba — a békéért. Eredménye pedig csak az volt, hogy az ellentétek a pártok között, amelyek már-már lecsendesülve egymáshoz kezdtek békülni, most annál jobban kiélesedtek és a pártközi viszony szinte elkeseredett gyűlölködéssé fajult. És ezt

a szomorú eredményt Szabolcsi maga is érezte. Egyszer, mikor egy csendes, békés alkonyi órában együtt sétáltunk a Dunaparton, a Gellért-hegy alján, bánatosan felsóhajtott: Ki tudja, helyesen cselekszem-e, nem szélmalomharcot folytatok-e, nem hiábavaló-e ez az idegölő nagy küzdelem?“...

*

Aztán jött a konfliktusok újabb forrásául a cionista mozgalom. Szabolcsi örült azoknak az eredményeknek, amelyeket a cionizmus a külföldön elért, szerette a cionista irodalmat, költészetet, ő maga kulturcionistaának mondotta magát, szerette a fiatal cionisták zsidó önérzetét, zsidó lelkesedését, lelkesedett Palesztina kolonizációjáért és a héber nyelv újjaszületéséért. De ő még abban az időben élte ifjúságát, amikor a Bach-korszakban nevelkedett zsidóknak még mindenféleképpen demonstrálniuk kellett az ő hazafiságuk mellett és még most is félt, hogy a magyar zsidóság helyzetét veszélyezteti a szerinte ártó „nacionalista allűrökkel“ fellépő cionizmus, amely táplálékot fog adni az antisemitizmusnak. Holott egyrészt a lehangosabb hazafiság és a legkiáltóbb argumentumok sem győzik meg az antisemitákat, akik egyszerűen nem akarnak „meggyőződni“, másrészt meg valóban a mai magyar zsidó ifjúságnak a magyarság már a vérében van, fölösleges tehát folyton a hazafiság mellett tüntetni, ami csak gyanakvást kelthet. Hiszen ez a generáció magyarnak született, magyar az anyanyelve, magyar a nótája, magyar a kulturája, — most már csak a zsidósága szorult megmentésre. És senki sem örült ennek a mentési munkának jobban, mint Szabolcsi Miksa. A cionista egyetemi hallgatók Makkabeus-estélyén ő maga elmondotta felköszöntőjében, hogy az ő titkos szerelme a cionizmus és fáj neki, hogy ezt nyíltan be nem vallhatja, sőt a külvilág előtt kénytelen ellene fordulni, mert — így kívánja a „politika“. És ennek a kifelé ugyanis hiábavaló, befelé pedig meddő és sorvasztó „politiká“-nak áldozata lett nálunk az egyetemes zsidóság egyik legnagyobb és legéletbevágóbb problémája. A magyar zsidóság

mint „corpus separatum“ egyre jobban eltávolodott a törzstől, egyre jobban hervadt, száradt és a külföld előtt speciális sovinizmusával hirhedtté és nevetségessé vált. Az ugynevezett „liberalizmus“ uralmának horoszkopja tündéri partokat varázsol a magyar zsidóság fantáziája elé és a Kárpátoktól az Adriáig tejjel-mézzel folyó új Kanaánt mutatott, amelyben megszűnt minden zsidó kérdés, minden zsidó aggodalom, minden zsidó messiásvárás . . . Ez volt Szabolcsi Miksának is végzetes tévedése, amely megfélelkezett a multnak annyi fájdalmas tanításáról és a történelmi eseményeknek örök hullámzásáról. A zsidó probléma nincs időhöz és helyhez kötve, a cionizmus univerzális megoldást keres Palesztinában és a diasporában egyaránt. A zsidóság emberi méltóságának kérdése ez, amely az önérzeteket és a jövőbe nézőket hevíti és megérdemelt volna nálunk olyan harcost mint Szabolcsi Miksa. És megtörtént, hogy Szabolcsi Miksa, aki szentföldi utakat szervezett, szentföldi utleírásokat irt, aki egy-egy cionista coloniáról dicsőítéseket zengett, akinek a „Hatikva“ cionista himnusz házi dala volt, elkeseredett csatákat vívott a cionisták ellen. És Szabolcsi Miksa, a zsidó önérzet régi harcosa, állandóan szembenállott a zsidó önérzet fiatal harcosaival.

*

Szabolcsi Miksa „a harc embere“ volt. Szerette a harcot magáért a harcért is, ami talán talmudista ősök öröksége lehetett nála. „A vita élesíti az észet“ — tartották a régi zsidó bölcsek, akik ápolták a „pilpult“, ha magáért a disputációért is. Természetes, hogy megragadta az alkalmat, ahányszor feléje dobták a keztyűt és sohasem riadt vissza a tollal való mérkőzéstől. És a keztyűt elég sűrűn dobálták feléje olyanok is, akiket nem is elvi szempontok választottak el tőle, a mindent kritizálók, a fennállóan mindig fennakadók, akik a magyar zsidóság vagy saját maguk ügyén-baján keseregve mindig Szabolcsiban keresték a bünbakot. Szabolcsi Miksa munkája a zsidó történelem ítélőszéke elé tartozik, elhamar-

kodott dolog volna róla már most ítéletet mondani. Mikor és mennyire járt a helyes uton, azt a história fogja megbírálni, de bizonyos, hogy azon az uton járt, amelyet az ő meggyőződése szerint a magyar zsidóságra nézve a legjobbnak és a leghelyesebbnek tartott. Bizonyos, hogy a magyar zsidóság javáért való harcban örlődtek meg az ő idegei, a magyar zsidóság jogaiért való küzdelmében fogyott el életereje, a magyar zsidó kultúra ápolásában perzselődött el lelkének tüze, a magyar zsidó önérzet hevitésében lobbant ki szívének lángja. Bizonyos, hogy ő mindent megtett a magyar zsidóságért: neki áldozta egész életét.

*

És mit tett a magyar zsidóság ő érte? Egy nagy életszámoláskor nyíltan beszélhetünk erről is. A legtöbb, amit mondhatunk, hogy engedték élni. És mert a magyar zsidóság engedte élni, voltak, akik szemére vetették, hogy a zsidóságból él. És ez volt az, ami legjobban fájt neki. Szabolcsi Miksa nagy tehetségekkel megáldott férfiu volt, ellenségei is meghajtották zászlójukat előtte mint elsőrangú publicista előtt. Ha nem köti a sorsát a zsidóság ügyéhez, talán valamelyik nagy napilapnak lett volna a tulajdonosa és fényes politikai karrier zenitjén állana. Hogy a zsidóság szolgálatába szegődött és ezzel mintegy örök szegénységi fogadalmat tett, — sokan irigyelték tőle és szemére lobbantották azt, ami a legtermészetesebb, hogy keze munkája után él. Hatalmas nemzetek sorsát intéző miniszterek és államférfiak munkadíjban részesülnek, ha érdemeikért külön szobrokat kaphatnak is, a zsidóság azonban, sajnos, még mindig alárendelt „mesubod“-nak tartja azt, akinek az ő munkájával egzisztenciát biztosít. Papjait nem választja be sem előljáróságába, sem képviselőtébe, saját hivatalnokainak nem biztosít hatáskört, tudósainál nagyobb tiszteletben részesít bárkit, aki bármilyen módon is bizonyos vagyonra tett szert és egy Szabolcsi Miksának, aki ifju-korától kezdve a magyar zsidóságért küzdött, sokáig küzdenie kellett, hogy a magyar zsidóságban érvénye-

süljön. (Még temetésén is hiába kerestük a fogat- és autótulajdonosokat, kik a „jelenvoltak“ közt szerepelnek minden gazdag zsidó civis temetésén és akiknek csak néhány percükbe került volna, hogy a nagy halottnak ezt az utolsó tiszteletet megadják). Az angol zsidók hetilapjának, a „Jewish Chronicle“-nek szerkesztője házat épített Londonban és parkos villát a britt főváros közelében. A magyar zsidók tizszer annyian vannak mint az angol zsidók, de mert nálunk még nem ment át a köztudatba mint Angliában, hogy minden becsületes zsidónak kötelessége a zsidóság ügyei iránt érdeklődni, — az évtizedeken át egyedül álló magyar zsidó hetilap szerkesztőjének munkáját gyakran súlyos anyagi gondok nehezítették meg. És mert nagy küzdelmek ingere nehezedett rá, olykor mintegy akaratlanul konfliktusba került olyanokkal is, akik maguk szinte az ő ideáljait valósították meg.

És itt egy fájdalmas lírai momentumot, életemnek egyik legfájdalmasabb emlékét, kell érintenem.

Tizesztendei szoros együttműködés és igaz benső barátság után elváltak a mi utaink és volt idő, hogy pörbe kerülünk egymással. Érthető emberi okok és sajnálatos félreértések hozták magukkal, hogy Szabolcsi Miksa, aki pályám egyengetője volt, aki szeretet-sugalta tulzással mint „zsidó akadémiaőről“ irt rólam az Egyenlőségben mint munkatársáról, — szembe került később velem, mint a Mult és Jövő szerkesztőjével. És hadd elevenítsem fel itt azt az áldott órát, amely röviddel halála előtt ismét közel hozott bennünket egymáshoz. Levéllel hívott betegágyához és mikor beléptem a szobájába, alig ismertem meg az összeesett betegben az erős, zömök, harcos Szabolcsi Miksát. Telt orcái egészen beestek, homlokán sűrű ráncok, szemeiből a régi energia helyett bágyadt jószág sugárzott, az a meleg, hűsleges tekintet, amellyel oly gyakran simított végig valaha. Lesoványodott kezét fáradtan nyújtotta felém és én leültem fekvőhelyem mellé és önkénytelenül ajkamra tolult a felkiáltás, melyet Ben

Jáírról jegyzett fel a Talmud, mikor a sebekkel borított mesterét Ben Jocháit megpillantotta: „Oh jaj nekem mester, hogy így kell, hogy lássalak téged“. És mintha hallottam volna bensőmben a martir Ben Jochái akkori feleletét: „Üdv és boldogság, hogy így láthatsz engem, ment a Tóráért, Izraelért lettem ilyen!“

És Szabolcsi Miksa intett a családjának, hogy egy percre egyedül maradhasson velem. És két fáradt karját felém nyújtva megfogta a kezemet és megindulva, könnyezve szólt hozzám: „Édes fiam, most, hogy annyit szenvedtem és szenvedek, kétszeresen érzem, mit jelent az valakit megbántani, valakinek szenvedést okozni. Tévedés, félreértés volt és én érzem, hogy nekem azt jóvá kell tennem. Nekünk meg kell bocsátanunk egymásnak. Nekiünk együttesen barátságban kell dolgoznunk a zsidóságért“. És ekkor agyamba villant a midrás, amely Jákób pátriarcha lelki nagyságának képét azzal az elbeszéléssel egészíti ki, hogy halála közeledtét érezve magához hívta és megkérte fiait.

*

És mikor a nagy harcos az örök béke útjára tért, koporsója fölött „kegyelet és igazság, méltányosság és béke csókolózott.“ Akik ellen harcolt, azok is odaküldték fiaikat, hogy megsirassák egész Izrael halottját. Láttam cionistákat, akiknek könnyes volt a szemük és láttam zokogó öreg ortodox zsidókat, akiknek sűrű könnyek hullottak hosszú, fehér szakállukra. A hivatalos, a formális gyász a zsidóságnak csak egyik pártját mutatta, de akinek a szeme a távolba is nézett, láthatta, hogy ime „egész Izrael háza megsiratja a tüzet, amelyet az Ur gyújtott“. Távoli városokban és apró falvakban kigyulladtak a gyász fáklyái, amelyeknek lobogó lángjából minden időkre maradnak legalább mécsesek, amelyek majd Szabolcsi Miksa örök emlékezetéért égnek.

Az én első mesterem.

1918. május.

Levelt irt az édes anyám: talán tudom már a szomorú hírt, hogy az öreg Raab Mózes, béke vele, az örök igazság világába költözött. „Mindnyájan ott voltunk Patáról és szetréném, ha megemlékeznél róla a Mult és Jövőben is. Hiszen tanítványa voltál és ha csak egy betűt tanultál is tőle, mestered volt. Egész Gyöngyös kísérté utolsó útján, a statusquopap is. A holttestet bevitték a zsinagógába és hét gyertyaszál lobogott feje körül a szent halottnak, akit hétszer hordoztak a vállukon a tóraemelvénny körül. Aztán következett a gyászbeszéd, a rabbi, ragyogjon fénye, felsorolta az ő jótetteit és a mi nagy Mózes prófétánkhoz hasonlította őt. Megemlítette róla, hogy többször áttanulta a talmudnak mind a hat rendjét. Hetvenhét éves lett és ő maga mondotta halála előtt, hogy szitok, vagy rossz szó sohasem hagyta el száját. Utolsó percéig eszméleténél volt. Még kadist mondott valakinek a lelkéért és utána az Echod szóval szállt ki szent lelke. Ágyban fekvő beteg nem volt, csak nagyon gyenge és szombaton át tudta már, hogy a Szombat bucsuzásánál az ő lelke is el fog bucsuzni tőle. Űlt és tanult másokért, akik nem érnek reá tanulni és tanított mindenkit, aki csak tanulni akart. Nagy caddik veszett el benne. Béke vele“.

A megindultság könnyeivel a szememben olvastam édes anyám héberbetűs levelét. És az alvó, mély rétegek alól felcibálódtek a gyermekkor legelső és legkedvesebb emlékei, a zengő gyöngyöspatai chéder, a fehérre meszelt kis falusi templom udvarán. Az öreg Raab Mózes akkor még nem volt öreg és nem kívánczozott be a városba, hogy mindig kéznél legyen köhögős mellének a doktor és a patika. Akkor még

erős volt, sőt gyermekszemeinkben valóságos Sámson, aki egy kézzel megfogott bennünket és hatalmas lendülettel a levegőben megforgatva a térdére ültette a legnagyobb fiut is, pedig a legnagyobb volt már hét éves legalább. Én csak négy éves voltam és Mózes mesterben már második tanítómát tiszteltem.

Az első, szintén Mózes, az apám volt, aki kétéves koromban megtanított az első héber szövegre:

„Tónu rabónon“, — ezt himbálózva kellett dalolni héberül és zamatos zsidóra fordítva. — „Tónu rabónon, tanították a mesterek: a kisdedet, mihelyt beszélni tud, köteles az apja tanítani a Tórára“. — „Máj Tóra?“ „Micsoda az a Tóra?“ — és itt tapsolni kellett egyet, amilyen hangosan az apró kezekkel csak lehetett és utána bátran énekelve kívágni a feleletet héberül és fordításban:

— „A Tóra, amelyet reánk hagyott Mózes, örökségül Jákob gyülekezetének“.

Hároméves koromban együtt imádkoztunk négyéves testvéremmel a nagy héber imakönyvből. Egyik fejezetet hangosan én, a másikat ő, hűségesen megosztva, testvériesen megfelelve. Amikor azonban egy szomoru őszi napon ott láttam kis nénémet a földön száraz szalmán kiterítve, fekete lepellel letakarva és a feje fölött egy árva gyertyaszál, nem értettem ugyan, mi történt, de leültem melléje szorongó szívvel és elővettem az imakönyvet és elmondottam az ő részét is bánatosan, félelemmel.

Négyéves voltam, amikor chéderbe kezdtem járni Raab Mózes mesterhez. De nem mindig jártam, sokszor vittek. Egyszer apám, egyszer édesanyám. Különösen, ha térdigérő sár volt, ami a nagyembereknek a térdig ér ugyan, de az apró emberkének bizony nyakig, sőt fejük bubjáig is érhet. No meg zimankós téli időben, amikor nem lehet elég meleg ruhába bugyolálni a gyereket, hogy meg ne fázzon és a gyerek úgy elvész a sok meleg burkolatban, hogy legfőlebb gurulni tudna még, de járni sehogysem. Aztán meg tavasszal is, ha

megárad a patak és a betyár gyerekek ilyenkor mezitláb szeretnek átgázolni rajta, ami bizony életveszedelmes is lehet. Az iskolakerüléstől nem kellett bennünket féltetni. Szívesen jártunk mi Raab Mózes bácsihoz, aki valóságos csodákat művelt velünk. Mialatt a térdén ültünk, egyszerre csak lehullott a mennyezetről a bibliánkra egy édesmézű finom füge, egy garasnagyágú piros fodormentacukor vagy egy kövér darab szentjánoskenyér.

— „Ezt az angyal küldte! Mert jól tanultál!”

És mi hittünk az angyalokban, különösen a jókban és féltünk a rossz angyaloktól, akik a templom szögleteiben megbujnak és várják azokat a rossz gyerekeket, akik az esti ima alatt elalszanak a padon és észre nem véve ott maradnak sötétben bezárva egyedül . . .

Négyéves kis fiu tanulja Mózes öt nagy könyvét, fordítani, hetenként a maga rendjét és a Rásit is hozzá, azokat az apró betűket, amikből olyan gyönyörű mesék áradtak belénk. Ó, drága tulterhelés, modern nevelés, pedagógiai rendszerek és egyéb ismeretlen fogalmak, milyen odaadóan csüngtünk mi, bugyogós, tincses apróságok Raab Mózes mester ajkain, milyen gyönyörűséggel betűztük ki a Rásiból a szöveghez fűzött meséket és legendákat, milyen áhitattal énekeltük a haldokló Jákob testámentumát, amint fiához, Józsefhez szól:

— Vááni . . .“

Vááni — és itt fel kellett emelni a vékony hangocskákat, amilyen magasra csak lehetett, majd a regélés folyamán fokozatosan, fájdalmasan leeresztteni és megnyujtani, szomorúan, szivhezszólóan, gyászindulósan. — „Vááni . . .“ És én, habár én most fárasztalak téged az én temetésemmel és kérek, hogy csontjaimat atyáim sirjába vidd, de a te anyáddal, Ráchellel nem így cselekedtem . . . Hanem hogyan? „Bevói mi-Padan, mészó oláj Róché!“. . . Mikor jöttem Pádánból, meghalt mellettem Ráchel . . . Azt hinnéd talán, hogy nagyon messze volt Hebrontól? Nem. Csak egy rövid mértföld volt . . . Azt hinnéd talán, hogy záporosó szakadt? Nem. A

föld olyan volt, mint egy rosta . . . És mégis ott temettem el az uton, Efráth mellett, Betlehem mentén . . . Talán nehezség ezért reám, én drága fiam . . . De én láttam a szent szellemmel, hogy egyszer Nebuzeradan, a gonosz, száműzni fogja Izrael fiait Babylonba és mikor éjjel elmennek láncra-
verve az efráti uton. Ráchel felkel a sirjából és imádkozik értük és vigasztalja gyermekeit . . . Ezért mondja a szent próféta:

— „Hang hallatszik Rámában, keserves siró panasz, Ráchel zokog a gyermekeiért, nem tud vigasztallódni. De így szól az Örökkévaló: „tartsd vissza hangodat a sirástól, szemeidet a könnytől, van jutalma a cselekedetednek, gyermekeid visszatérnek határaikba . . .“

A melódiát!! a melódiát! ha még egyszer tudnám úgy eldalolni, ahogy ezt kórusban és gyermekviziósan a chéderben énekeltük. Raab Mózes mester mélabusan állva verte hozzá a taktust és mi ismételtük lelkesen újra meg újra:

„Vááni, Vááni . . .“

„És én, habár én fárasztalak most téged az én temetésemmel . . .“

Raab Mózes mesternek biztosan fájt a halálában, hogy ő, aki életében mindig másokért fáradozott és magára semmi igénye nem volt, temetésével fárasztania kell másokat. Ezt az egyet neki is másokkal kell végeztetnie. De ezek a mások, mint valami szent terhet hordozták a vállukon a halott mester földi maradványát.

Hétszer vitték a holttestét a Tóraemlévény körül, ahogy az ő egész élete a Tóra körül forgott. Ezt őrizte, szerette, deldelgette és ezt plántálta bele mélyen, mélyen a gyermekek lelkébe, akik azóta felnőttek, megnőttek és túlnőttek, de a jó-ságos, kedves öreg mestert el nem felejtik . . .

Keresztény talmudisták.

Teljesen távol áll tőlem az a szándék, hogy tudományos értekezést írjak a keresztény talmudistákról és tudós komolysággal jegyzetbe szedjem mindazokat a helyeket, ahol keresztény emberek a talmud szót használták. Tagadhatatlan, hogy ez is elég érdekes és nagyon is tanulságos adagyűjteményt adna. Érdemes volna pl. megállapítani, mennyi-féle értelemben használták a keresztény „talmudisták” a talmud szót, mi mindenfélét értettek rajta. És, azt hiszem, ennél a statisztikánál még a jártasabbak közé fog kelleni sorozni azokat, akik úgy képzelték, hogy a talmud, vagy ahogy ők gondolták: T a l m u d hosszú, fehér szakállas zsidó bölcs volt, aki bibliai stílusban mondott afféle épületes szentenciákat, mint pl. Confucius vagy Zarathustra. Voltak, akik így is idézték: „Rabbi Talmud”.

A keresztény „talmudisták” második csoportjához, — hogy mégis tudományos stílusban folytassam — tartoznak azok, akik már tudnak valamit a talmud keretéről, tudják, hogy az egy nagy mű, melybe hosszú évszázadok bölcsének véleményei vannak leraktározva, sőt ismerik a talmud beosztását is és tudják körülbelül, mivel foglalkozik mindegyik traktátus, a talmud lényegét azonban mégsem ismerik és, ami a fő: a melódiaja egészen ismeretlen előttük.

Magam voltam egyszer szemtanúja Drezdában, a híres professor August Wünsche talmudtanulásának. Wünsche már akkor néhány könyvet írt a talmud tárgyköréből — persze társával Winter dr., drezdai rabbival együtt, aminthogy Luthernek is megvolt a bibliafordításhoz a maga házi talmudistája. — Ismertem Wünsche műveit és vágyódtam megis-

merni a szerzőt is. Amikor a drezdai Zwinger gyönyörű gyűjteményének megtekintése után, még kissé kábult fejjel professor August Wünsche dolgozószobájába léptem, azt hittem, valami középkori kép elevenedett meg előttem. Hosszu fehér fürtökkel fedett hatalmas fej trónolt sok egymás mellett fekvő nagy fóliáns fölött és az óriás aggastyán magas homloka alól fiatal fényű germánkéek szemek villogtak felém.

— Tessék csak közelebb jönni —, bátorított barátságos szóval. És én közelebb léptem hozzá.

Egy pillantást vetve a nyitott fóliánsra, láttam, hogy a mester „Kidusin“ traktátusával foglalkozik, a házasságkötés talmudi kódexével.

Kissé idegenszerűen hatott reám a talmudra hajló fedetlen fej, de hát kertsztény embert nem kötelez a Sulchan Aruch. Láttam azóta különben zsidó tudósokat is fedetlen fővel talmudot tanulmányozni. De a legidegenszerűbb volt a Talmud fóliáns mellett a nagy héber és arameus szótár és mindenféle ó-káld és egyéb grammatika és „segédkönyv“.

Egy pillanatra eszembe jutott, hogyan szoktuk mi csufolni a jesivában a talmudtanuló „dács“-ot, a német zsidót, aki szavanként fordítja a Talmudot: — Jeciosz? Nézzük csak a szótárt! De vajjon melyik betűnél? Mi itt a gyökér, és mi a képző, vagy rag? Keressük csak! Itt nincsen, itt sincs. Nézzük csak amott, és így tovább. Holott a hatéves chéder fiúnak a tanítója csak ugyanazzal a héber szóval fordítja. „Jeciosz hasabbosz“ = „Jeciosz hasabbosz“ és a gyerek megérti. Akik a talmudot szótár segítségével olvassák, azok száz éves korukig sem tanulnak meg gelőle annyit, amennyit egy tizenkétéves jeles huszti bócher tud.

Az ősz Wünsche éppen egy mondat olvasásán törte a fejét és böngészte a szótárban, hogy azt a bizonyos betüösszetélt mi mindenkép lehet olvasni. Minthogy éppen kapóra jöttem neki, rövid beszélgetés után elém terjesztette a „nehéz“ szöveget, „den schwierigen Text“, amelyet én, ha jól emlékszem, hét éves koromban betéve tudtam. Hiszen ép olyankor tanít-

ják a házasságkötés és a házas élet traktátusait, amikor a gyermekben ezek a dolgok még semmiféle idegen gondolatot nem ébreszthetnek.

Gyorsan ledaráltam neki a „textust” és nyomban le is fordítottam, részben bizonytalan német szavakkal, részben csupán az eredeti héber szavak ismétlésével, a többit pedig kipótoltam a szokásos gesztikulálásokkal, ahogy reflexmozgásuk a régi jó időkből az idegeimben élt.

Wünsche professzor csodálkozott: „Ach, junger Freund, wie geläufig sie lesen!”.

És én nem akartam a rokonszenves agg tudóst azzal a felvilágosítással megszorítani, hogy nálunk ezt minden „chéder-gyerek” tudja.

Mi ezt a chéderben tanultuk olyan korban, amikor minden szónak melódiája van, minden alak legendás nimbuszt kap és minden mondat ismeretlen világot nyit meg. Vagy huszan énekeltük együtt a hosszú asztal körül Reb Solem, a derék malemed dirigálása mellett a talmud melódiáját. Amit meg nem értettünk, azt megérettük. A „modern pedagógus” megütközik ezen a tanítási módszeren. Nem is volt ez tanítás, hanem belecsepegtetés a tiszta gyermeki lélekbe, egy szent nagy tradíció belelopása a friss gyermeki vérbe, hogy vele együtt forrjon, zengjen és növekedjen. Egyszerre csak arra ébredtünk, hogy tudunk „lajnolni” azaz a lapról olvasni s bizonyára úgy éreztük magunkat, mint a nagy zenész, aki a kottát folyékonyan olvassa, aki nagy operákat hall az egymásmellé rakott ákom-bákomok tömegéből és a lelkünk megtelt zengő, ősi melódiákkal.

A keresztény talmudista pedig ül az íróasztalánál és böngészi a nagy szótárt. Minden szó egy különálló holt téglá előtte. És próbálja rakosgatni, egymásmellé illeszteni, hogy rekonstruálja a holt épületrészeket. Sehol semmi vázlat, semmi utmutatás, se pont, se vessző, se kérdőjel, se felkiáltójel, se idézőjel. Egy csomó hangjegyet egymás mellé dobálva és a keresztény „talmudista”, aki nem ismeri a taktust, nem

érzi ki a melódiát. Neki nem élet ez, hanem holt anyag. És azért bátran merem mondani: Nincs keresztény talmudista, aki amugy igazán „lajolni“ tudna.

Nachum Szokolov, a nagy héber publicista, jegyezte fel nemrég a következő érdekes esetet, amelyet a történet hőse, maga a hrobsovi rabbi, Ábrahám Jákob Stern mondott el vejének.

A rabbi nagy matematikus volt és a lengyel politikus és tudós Stasicz, aki nagyon szerette őt, bevásáztatta a „lengyel tudós társaság“-ba. Rabbi Ábrahám Jákob meg is szokott jelenni az üléseken és kis rabbisipkájával a fején helyet foglalt az ország tudományos előkelőségei között.

A tudósok között volt a híres Chiarini, aki héber lengyel szótárt és egyéb héber tárgyú műveket irt, de nagy hebreológus hire dacára gyűlölte a hébereket és amikor csak tehetett, ütött rajtuk egyet. Különösen szeretett citálni a talmudból kiszakított, elferdített mondatokat, ahogy a zsidógyűlölők szokták a zsidók bosszantására. Rabbi Ábrahám Jákob eleinte nem törődött a dologgal, de amikor látta, hogy Chiarini egyenesen feléje céloz a szószátyárkodásával, elhatározta, hogy egyszerre betömi a nagy „talmudtudós“ száját.

Rabbi Ábrahám Jákob elment az egyik „melammedhez“ és kiválasztott egy okos kis „bocherlit“, aki szépen tud már „lajolni“ a talmudban. A kis fiúnak meghagyta, hogy a következő ülés alkalmával várjon az akadémia előtt és legyen a kezében valamelyik talmudtraktátus.

A tudós társaság összegyűlt és Chiarini újra kezdett citálgatni a talmudból, Rabbi Ábrahám Jákob ekkor hangosan közbekiáltott: „Ez nincs a talmudban“.

— Hogy mondhatod, hogy ez nincs a talmudban, amikor én ezt olvastam? — felelt Chiarini mérgesen.

— Hát te olvasod a talmudot?

— Hogyne! mindennap gyönyörködöm oktalanságaiban!

— Helyes! — szólott Rabbi Ábrahám Jákob. — Hát akkor olvass el előttem egy részt a talmudból, bárhol, ahol tetszik.

— Nem hordok én magamnál talmudot!

— Majd akad valami talmudista az utcán, akinél véletlenül lesz egy.

Egy perc múlva benn volt az ülésteremben az Akadémia előtt ácsorgó kis „bocherli“. Rabbi Abrahám Jákob elvette tőle a talmud-fóliánst és felütötte Chiarini előtt:

— Mindegy, ahol tetszik, itt, vagy ott, csak olvass!

A tudós társaság összebujt, mindnyájan a csatatérre irányították pillantásaikat.

Chiarini dadogni kezdett:

— Hja, így nem lehet! Ha készülök, akkor tudok olvasni. Így rögtönözve olvasni és fordítani nincs ember a világon, aki erre képes volna!

Rabbi Abrahám Jákob mosolygott:

— Nem akarom bebizonyítani, hogy én képes vagyok, hanem mutatok mást: Jänkele! olvass és fordíts hangosan azon a lapon, amelyet az elnök ur véletlenül felüt!

És a nagy csarnokba mint tiszta ezüstcsengettyű csengett a kis bócher talmudéneke, amint gesztikulálva dalolta és hangsúlyozta a misnát, magyarázta a gemórát, Rásival és toszafottal.

A tudós társaság jóízűen kacagott.

— Csak meg akartam mutatni, — szólta Rabbi Abrahám Jákob — hogy nálunk a kis gyermekek is tudják olvasni a talmudot. És meg akartam mutatni, hogy mielőtt az ember a talmudról nyilatkozik, kötelessége, hogy legalább olvasni tudjon benne.

Hogy miként maradt el azután Chiarini a tudós társaság üléseiről, nem tartozik a dologhoz. De tény, hogy legtöbbször így tudnak a keresztény „talmudtudósok“ talmudot. Hiszen a talmud és midráskutató Wünsche professzorral megesett, hogy a talmud egyik legendájának fordításában, illetőleg olvasásában olyan mulattató Leiter Jakabot követett el, hogy kacagott rajta „az egész világ“. A legenda szerint, a „Septuaginta“ bölcsei, a hetvenkét tudós, akik macedóniai

Nagy Sándor utódjának, Ptolomeusnak megbízásából az egész Bibliát görögre fordították, mikor ehhez a mondathoz értek, hogy „Mózes vette a felségét és gyermekeit és reáültette a számárra” úgy módosították a szöveget, hogy a számár („chamór”) helyett emberhordozókat (nószéi bené adam) irtak, nehogy gunyosan azt mondhassák: hát a ti mestereteknek, Mózesnek még lova, vagy tevéje sem volt? Wünsche professzor a héber nószéi (hordozók) szót összetévesztette a neszié (fejedelmek) szóval és úgy fordította a szöveget, hogy Mózes ráültette feleségét és gyermekeit az ember fiainak fejedelméire (Fürsten der Menschensöhne).

Hogy ha egy Wünsche is összetéveszti a talmudban a számarat a fejedelemmel, hát még mit tudnak azok a talmudszédelgők és talmud-mérgezők, akik a talmud betűit sem ismerik és mégis merészen és bátran írnak róla és citálnak belőle hamis források után, hogy a zsidóságot kompromittálják?

A zsidók útja.

1917. április.

Ide s tova három éve, hogy levelet kaptam dr. Ágoston Péter nagyváradai jogakadémiai tanártól, hogy egy körülbelül husz ives könyvet irt a zsidókérdésről és felajánlja műve kiadását a Mult és Jövőnek, amelynek a zsidó problémák tudományos tárgyalása a programmjába tartozik.

A „zsidó probléma tudományos tárgyalása“. Öszintén bevallom, borzongás fut végig rajtam, ha arra gondolok, hogy kiteregetnek engem egy hideg, keskeny operatőri asztalra, aztán jön a tudós professzor fehér műtököpenyegben, kirakja mellém olcsón vásárolt műszereit, felveszi arcára a műtömaszket, nehogy a bacillus őt is megfertőzze; a szeme is alig látszik a halálos álarc mögöl, következik az elaltatás, a narkotikum, a meggyőződés, hogy a delikvens már félig-meddig tetszhalott, egy nyisszentés és a professzornak gratulálnak a fényes sikerhez. Brrrr . . . Háromszáz és egynéhány oldalon tapogatják végig a tagjaimat dermesztő fagyos ujjakkal. Istenemre mondom, borzadok a gondolattól is. Mennyi könyvet irtak már össze a zsidó kérdésről, olyanok, akiknek ez a kérdés nem szivük ügye, nem lelkük része és mindezek a könyvek egy lépéssel sem vitték se előbbre, se hátra a zsidó kérdés megoldását. A zsidó nép él, ha nem is „él és virágzik“, de él és dolgozik és mosolyogva néz a neki-gyürkőző tudós operatőrökre, akik nem is őt boncolják, hanem csak az ő ruháját, vagy legfeljebb az ő ruhájába bujtattott viaszbabut, afféle homunculust, akiről szegények azt hiszik, hogy az örök zsidó az, pedig nem egyéb, mint az örök gólem, az agyagember, mit a népek maguknak a bolyongó rémről formáltak és akire reáaggatták a zsidó szakállát és ijesztő hosszú tincseit.

Hogy Ágoston Péter az ő műve kiadását a Mult és Jövőnek ajánlotta fel, megnyugtatót aziránt, hogy jóhiszemű könyvről van szó, a zsidó kérdés komoly tárgyalásáról, ha el is voltam készülve az elmaradhatatlan naivitásokra és bájos tájékozatlanságokra. Aminthogy mint magyarok megbocsájtjuk pl. jámbor német íróknak, akiknek jóhiszemű magyarismertetéseikből is kibuvik mindig a Mikosch, a fokosch meg a „villogó gatyá”. Egyszerre csak azt olvasom, hogy Ágoston Péter könyve megjelent és nagy felekezeti harcok gyújtópontjává lett, a vidéki sajtóban gyors támadások jelennek meg az „antiszemita szerző” ellen, röpiratok röpködnek országsszerte és Ágoston Péter doktort majdnem martírrá avatják. — És itt újra egy vallomással tartozom. Gyanuval szoktam fogadni, ha valakire antiszemitizmust kezdenek kiabálni. Magam több ízben mutattam reá, hogy az „antiszemitizmus” még nem gazemberség, hanem csak egy álláspont, amely ha őszinte, még becsületes is lehet. Az antiszemitizmussal számolni kell mint állandó tényezővel, de nem kell okvetlenül minden elejtett bíráló szóval szemben „a zsidóságot megmenteni.” Elvégre mindenkiben akad megítélni, sőt elítélni való. A nem-zsidóknak nincs privilégiumuk az összes bűnök elkövetésére, mi pedig nem váltottunk privilégiumot arra, hogy kritika-mentesek legyünk. Épp azért türelmetlenül vártam Ágoston Péter könyvét, amelyet objektíve, tudományos tárgyilagossággal, a tudós szerző pozíciójához mértén első helyen akartam méltatni. És hogy Ágoston művéről a „Tollhegyről” rovatban kell megemlékezni, mutatja, mennyire csalódtam, mennyire nem komoly munkáról van szó.

*

Bizonyos, hogy Ágoston Péter könyve, amint most megjelent, nem azonos azzal, amit a szerző a Mult és Jövőnek ajánlott fel. Józan ésszel nem tételezhető fel, hogy valaki egy ilyen könyvet zsidó folyóiratnak ajánl fel kiadásra. Kétségtelen, hogy a mű kézírata a háboru három éve alatt foly-

ton kiegészült, módosult, átgyuródott, változott, amint a szerző lelkében változott a hangulat a zsidósággal szemben. Szorgalmas filologusoknak való munka volna a régi kodexek módjára analizálni Agoston Péter könyvét és kimutatni, melyik rész való az első fogalmazásból és melyik íródott hozzá később. Mintha két könyv volna itt egymásba olvasztva. Rekonstruálni lehetne belőle egy teljes könyvet, amely szinte kizárólag a zsidóság védelmére íródott és egy másik könyvet, amely a zsidógyűlölő Pfefferkorn legborsósabb pamfletjeire emlékeztet. Éppen azért nehéz is Agoston Péter könyvével polemizálni. Mert bármilyen állítást vetne szemére az ember, ő reámutathatna, hogy annak az ellenkezőjét is állította, csak pár oldallal később vagy előbb. Mint új talmudistának a talmud lebeghetett szeme előtt, amelyből mindenki idézhet tetszése szerint a zsidóságot dicsőítő és a zsidóságot kompromittáló részleteket. Agoston könyvéből is sokat fognak idézni, de leginkább kompromittáló részleteket. „Hiszen benne van a talmudban“, — Agoston Péter, a szabadkőműves és progresszív, ergo félig zsidó szerző halachikus művében. Sőt lesznek, akik megteszik majd Agoston Pétert egyszerűen zsidónak, hogy zsidóellenes tendenciái minél súlyosabban essenek latba. Ahogy Agoston Péter megteszi a fajgermán Werner Sombartot zsidónak (161. I.), csak hogy jobban bizonyíthasson vele.

„Es ist Verderbtheit und nicht Mangel an Verstand, wenn der Mensch keine neuen, ihm ungequemen Gedanken in sich aufnehmen will, — Stupidität, wenn sie vor ihm treten und er nicht merkt, dass es neue sind, — höchste Infamie erkennt er sie und leugnet sie doch“. Rachel Varnhagen eme szavait választotta Agoston Péter könyve mottójául. Hogy is mondotta Lessing? „Niemand wird es leugnen? . . . Ich bin dieser Niemand!“ . . . Magamra sütöm a „romlottság, stupiditás és infámia“ bélyegét és merem

állítani, hogy Agoston Péter könyvében egyetlen „neuer Gedanke“, egyetlen új gondolat sincs.

Sem új gondolat, sem új megállapítás, de még új megérzés sem. Tudománytalanul, szárazon összegereblyézett hal-maza ezerszámra elmondott és ezerszer megcáfolt adatoknak, amelyekkel újból foglalkozni valóban idő- és papir-pocsékolás, különösen ezekben a nagy időkben és ebben a rettentő papirdrágaságban. A hozzáértőnek csak egy pillantást kell vetnie Agoston Péter könyvébe és láthatja, hogy a szerző, aki folyton talmudot és héber szavakat idéz, előtte teljesen ismeretlen talajon mozog, hogy a héber ábécét sem ismeri és csak tizedrangu forrásokból szedte össze szomorú kompilációját. A talmudot összekeveri csekély 1500 évvel később írott munkákkal, a talmud traktátusainak teszi meg a Chisuk emuna, a Sefa tal, Sene Luchoth Haberit stb. könyveket, beszél a „Kolnidre és Mipné darke szalom“-féle zsidó intézményekről, „melyről sokan azt mondják“ stb. „viszont a zsidók azt mondják“. „Azt mondják, hogy a zsidók vallása szerint a pénzzel mindent jóvá lehet tenni. Mi sem természetesebb, minthogy náluk ilyen vallási tétel kialakult“ (141. l.) Azt mondják, azt mondják. Ilyen „azt mondják“-féle pletykákból és napilapok riportereinek összeszedett frázisaiból áll az Agoston Péter „tudománya“. Könnyű volna gyönyörű csokrot összerakni a tudós tudatlanságnak illatos virágaiból. De valóban kár a helyért. Mert Agoston könyve egy nivón áll Dudinszky Nesztor rutén könyvével, amely szintén hamis idézetekkel és tulmuddal operál, de neki meg lehet bocsátani, mert Dudinszky csak rutén demagóg és nem „szociológus“, nem „tudós“, nem jogakadémiai tanár és nem liberális, radikális szabadkőműves.

A zsidók útja sokezer éves, története le van rakva a Bibliában, amely az egész emberiség útját megszabta és irányította és irányítja ma is. Nyitott könyv ez az út, amelyet emberfölötti heroizmus, prófétai lángolás, martírvér, könny és

szenvedés jelez. Erről az utról nem téríthette le őket sem gyilkos inkvizíció, sem édes csábítás. Ellenben érdekes volna megismerni Agoston Péter útját, mely a szabadgondolkodás és polgári radikalizmusból a korlátolt gondolkodás és klerikális antiszemitizmushoz vezette. Micsoda átalakulás és forrongás mehetett végig a lelkében, hogy a Mult és Jövőnek felajánlott, tehát kétségtelen filoszemita vagy legallább is objektív tartalmu könyvét zagyva antiszemita pamfletté torzította? Hogy ő, aki könyvének első fogalmazásában, nevezzük codex filosemiticusnak, megállapította, ami különben szintén régi dogma, hogy „a zsidóellenességnek legközönsége-sebb oka gazdasági, a zsidógyűlölő vagy a versenytársat gyűlölő a zsidóban, aki szerencsésebb, mint ő, vagy irigylő a zsidónak sikereit és anyagi boldogulását“, könyvének második fogalmazásában, nevezzük codex antisemiticusnak, keserűen kifakad a zsidók ellen, akiket kizsákmányolóknak, önzőknak, haszonlesőknak, csalóknak, könnyen és főleg do-logtalanul keresőknek, a munkátlanok nemességének nevez ki, akiknek e privilégiumát sokáig egy nemzet sem tűrheti meg. (Mintha egész nap üzletben állni, bankban ülni, páciensekhez szaladgálni, okiratokat szerkeszteni, kéziratokat olvasni: nem volna épp olyan munka, mint egész nap krumplit kapálni vagy béresekre felügyelni!) Ő, aki codex filosemiticusában azt állítja, hogy „az a keresztény kultúra nem is keresztény, amely harcot hirdet más felekezet ellen“, könyve végén, codex antisemiticusában Bangha páter zelótaságával vetekedve keresztes háborút hirdet a zsidók ellen, akiket erőszakkal szeretne megkeresztelni? Ő, aki codex filosemiticusában kifejti, hogy a zsidónak nincsenek külön faji tulajdonságai, minden hibája a társadalmi viszonyokból folyik és épp úgy a nemzsidók hibája is, sőt „a zsidók legtöbb tulajdonságát a mai társadalmi berendezkedés alapján állva erénynek kell látni“, codex antisemiticusában végtelenül hosszú bünlajstromban kéjeleg és beszél zsidó gyá-

vaságról, zsidó bujkálásról, zsidó cinizmusról, mely még az anyját is kicsufolja (Az anyával kombinált cifra káromkodások tudtommal nem zsidóeredetűek!), zsidó alacsonyrendűségről, amely nem képes egy eszméért igazi áldozatot hozni. (Egész szenvedésük egy eszméért volt, egyetlen szóval megszabadulhattak volna minden kinzástól!), formátlan zsirpárnáskezű, dologtalan zsidóasszonyokról, mint kéjgépekről, (ó, reggeltől estig a pult mögött álló, író- és varrógép mellett ülő szegény kéjgépek!), a zsidó kereskedők önző munkáskiuzsorázásáról, a nemeslelkű östermelők idealizmusával szemben, (mintha nem az agrárok fizettek volna napi 15 óráért évtizedeken át 30 krajcár napszámot a munkásaiknak!), zsidó szabadkőművesekről, akik bizonyára ezt a szervezetet is csak üzletkötésekre használják fel, aminthogy vallási szervezeteikben is csak egyéni előnyt keresnek a zsidók, és zsidó szocialistákról, kik csak azért szocialisták, mert mint pártvezérek jól keresnek és kényelemben élhetnek!

Igen gyakori az Agoston Péter könyvében a „sokan azt mondják...”-féle „tudományos bizonyítás”. Mit szólna, ha konkrétan leírnók, amint „sokan azt mondják”, hogy Agoston Péternek, a történeti materialistának pálfordulása is materiális okokból táplálkozott, nevezetesen abból az elkeseredésből, hogy a háboru első krízisének idejében érzékeny anyagi veszteséget szenvedett egy „zsidó bank” bukásánál, ami a tudóst szerfölött megsomorítá. De hiszen ugyanakkor odaveszett sok „kapzsi zsidó” pénze is!

Általában úgy látszik, a háboru volt az, ami Agoston Péter gondolkodásában olyan feltűnő eltolódásokat okozott. A lateiner-osztály, melynek jövedelme értékben harmadára vagy ötödére csökkent és a nagy drágaság folytán a legvalóságosabb helyzetbe került, irigykedve néz ma a kereskedelemre, amely minden áremelkedést a fogyasztókra tud hárítani és a kedvező konjunkturánál fogva még fokozhatja is jövedelmeit. Ebből kifolyólag némely helyen valóságos po-

gromot indítottak a kereskedelem ellen, amelyet aztán néhány elvetemült hadseregszállító hitványsága miatt egyszerűen zsidónak mondtak. De Agoston Péternek, a szociológusnak tudnia kellene, hogy a háború gazdasági átkát a zsidó lateiner-osztály ép úgy nyögi, mint a nem zsidó. Aminthogy a zsidóság általában életben és vagyonban annyit áldozott, amennyit csak elbirt. Az „Ubi, bene, ibi patria“, amit Agoston a zsidókra reáolvas, talán Agoston szerint sem talmudi idézet és ha nem is tud héberül, tudhatja, hogy az nem héber közmondás. Zsidó áruló sehol sem akadt egyetlen egy sem. Nálunk épp úgy, mint a külföldön, mindenütt megtették a zsidók hazafiui kötelességüket, sőt majdnem mindenütt külön kiemelték a cionisták harci lelkesedését, akik bebizonyították, hogy ők nem irredenták, ahogy Agoston nevezi őket, mert hiszen ők nem akarnak „meg nem váltott területeket“, szomszédállamhoz csatolni, nekik nincsenek külön nemzetiségi aspirációik, ha lelkesíti is őket az ideál, hogy az ősi földet, Ciont üldözött zsidókkal, hontalan testvéreikkel telepítsék be. Hogy voltak zsidó bujkálók, akik nem szerettek sem ölni sem meghalni? Voltak ilyenek bőven nem zsidók is, katonaszökevények, akik bujkáltak és megszöktek, nem a fegyver elől, hanem a fegyverrel, amellyel aztán a front mögött gyilkoltak és ékszerboltokat és korcsmákat raboltak ki. „Mint ahogyan mindenki kénytelen a bujkálásnál egyszerűen zsidót mondani“ — írja Agoston Péter — „Pedig a hősiességnek olyan példáját mutatták a zsidók, hogy diszére válik minden népnek.“ Hát akkor miért nem mondanak egyszerűen zsidót a hősiességnél is? Miért általánosít Agoston Péter holmi hecckáplánok és Frey Jánosok módjára a zsidók hibáinál és nem általánosít a zsidók erényeinél?

A zsidók utjául Agoston Péter a tömeges kitérést jelöli meg. Nem új ez az út. Évezredek óta próbálták a zsidókat erre az utra tüzzel-vassal, máglyával és kinpaddal reakénysze-

riteni. Hiábavaló volt minden. Nem kell féltünk a zsidóságot Ágoston Péter gyöngé szavától sem. Mégis érdekes, hogy az ő ideálja azok a zsidók, akik elszakadnak testvéreiktől, akik megtagadnak minden közösséget elnyomott, üldözött fajukkal, akik áruba bocsátanak mindent és sietnek az aklok felé, hogy jóllakjanak, hamisan esküsznek és eladják a lelküket, hogy könnyen, küzdelem nélkül boldogulhassanak, megszöknek gyáván a harc elől és nem hallják elárult testvéreik jajkiáltásait. Ágoston Péter szerint a zsidónak kötelessége ez. Kötelessége elszakadni azoktól, akik kaftánt és pajeszt viselnek. Ugyanugy kötelessége volna a nadrágos uri magyarnak elszakadni az ingujjas és bundás magyar paraszttól. (Meg is tették elég sokáig, de nem hiszem, hogy ez volna a demokráta Ágoston Péter nemesi ideálja!) Amellett a hasonlat még nem is vág, mert a kaftán és a pajesz még nem jelent parasztiságot, vannak kaftános filozófusok, tudósok, modern gondolkodók és jogászok, akár csak Ágoston Péter, aki ugyebár akkor is Ágoston Péter volna, ha véletlenül európai ruha helyett, mondjuk atillában és csizmában járna. A kaftán és pajesz csak viselet és még csak vallásosságot sem jelent mindig. A gettóból „kikerült” zsidónak pedig az a kötelessége, hogy ne szakadjon el, hanem emelje magához kultúrával és szeretettel azokat, akik „a gettóból kiszabadulni” nem tudtak. Világosságot és fényt kell vinnie a gettók falai közé és munkálkodni a csiszolatlan kövön, hogy a kultúra tornyai emelkedjenek mindenütt. A szabadkőműves zsidónak pedig bizonyára nem az az első kötelessége, hogy kilépjen a hitközségből, ahogy Ágoston Péter mondja; ez annak a zsugori gazdagnak az eljárása volna, aki elkergeti a szegényeket, mert „megszakad a szivem, ha rájuk nézek”. Már pedig mindenkinek abból kell adakoznia, amit Isten adott. Ha a szabadkőművesnek világossága van, kötelessége, hogy benn maradjon a hitközségben és terjessze a világosságot, a liberálismust, a gondolat és érzés szabadságát. A valást és a rituális életet pedig tekintse kiki magánügyének és

ne akarja a saját vallási közömbösségét, vagy akár meggyőződését rátukmálni azokra, akiknek minden zsidó hagyomány vagy szertartás szent és komoly ügy. Hiszen a zsidó vallásnak egyetlen megnyilatkozása sincs, amely antiszociális és amely ellen küzdeni kellene.

Sőt, mert a zsidó már a Bibliával szivta magába a szabadság, egyenlőség és testvériség eszméit, mert a zsidó lélek a próféták könyvéből évezredekken keresztül átittasult az emberi egyetemesség gondolatával és mert emellett évezredekken át üldözött és elnyomott volt, — fogékonyabbá vált az elnyomottak szociális problémái iránt és egész szívével, lelkével fordul azok megváltása felé. Ez itt nálunk a zsidók útja. Magasabb nivóra segíteni az ország alsó néposztályait és így előmozdítani a nagy ellentétek nivellálódását. Megteremteni a demokratikus Magyarországot, a nép millióinak kulturális és gazdasági fellendülésével, amelyben a zsidóság is arányosabban és harmónikusabban fog elhelyezkedni. Ez azonban nemcsak a zsidók, hanem az egész világ útja is. A zsidók pedig, amikor ezen az uton haladnak, nem feledkezhetnek meg éppen legközelebbi rokonaikról, saját fajtájuk elnyomottjairól. Nem feledkezhetnek meg arról a folyton kanyargó utról, amely az egész zsidóságot közös sorsával és változó végzetével egybekapcsolta, és amely emberi kötelességüké teszi, hogy az egyetemes zsidóság nagy problémáival, a zsidó nép jövőjének életbevágó kérdéseivel szívvé-lélekkel foglalkozzanak.

yő-
ny
ak
ely

ad-
a

m-
en
yo-
vel

la-
lő-
m-
tu-
is

Ez
A

ez-
uk
on
és

es-
ái-
el-

